

ΟΙ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ-ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ, ΑΚΜΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΜΗ

Υπό ΔΗΜ. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δ.Ν., Δ.Π.Ε.

Δι κη γό ρ ο υ

«Ο Δυτικός Πολιτισμός... Είμαστε οι Έλληνες... καμωμένοι διακ-
τώφα είμαστε, από τις σκέψεις, τα έργα και τις εμπειρίες τους, ο
κόσμος μας είναι ο κόσμος τους, σε μιιά νεώτερη φάση εξέλιξης...
πού είναι πάντοτε μία και μόνη».

J. A. Smith: *The Unity of Western Civilization*, σ. 72.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ : Εισαγωγή.— Α'. Ο προκλασσιακός δλοκληρωτισμός : ή κρίση.—
Β'. Πολυαρχικές σχέσεις : ό Πολίτης.— Γ'. Ίεραρχικές σχέσεις : τó Κράτος.—
Δ'. Συναλλακτικές σχέσεις : οι θεσμοί.— Ε'. Ή μετακλασσική παρακμή.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Άπό τίς τρεις βασικές φάσεις πού ιστορικά και σε παγκόσμια κλίμακα
πέρασε ή Πολιτεία, σάν όρθολογικό σχήμα δημοσίων σχέσεων,—Πόλη-Πο-
λιτεία, Κοσμοπολιτεία και Έθνηκή Πολιτεία—ή πρώτη φάση¹ έχει ως κλασ-
σικό της πρότυπο τήν Πόλη-Πολιτεία των Άθηνών, πού για τόν πρωτοτυπι-
σμό της αυτό ό Περικλής τήν ώνόμασε «Έλλάδος παιδευσιν». Καί ήταν πραγ-
ματικά και είναι και θά είναι ή πρώτη, αν όχι μόνη, παιδευση στή Δημο-
κρατία. Αυτό δλοι τό γνωρίζουμε. Έμείνο πού δέν είναι τόσο γνωστό στήν
Έλληνική Πολιτειακή Έπιστήμη, είναι τό βασικό δεδομένο της σύγχρονης
έπιστημονικής Έρευνας², ότι ή Κλασσική Δημοκρατία, με τούς ίδιους βα-
σικά θεσμούς της, πέρασε από τρία στάδια :

1) τήν κρίση του προκλασσικού δλοκληρωτισμού, όπου μιιά σεισμική και
ωνυική κρίση ξεπεράστηκε με μιιά έπιτυχημένη πολιτικοκοινωνική μεταρρί-
θμιση, σάν κοινωνική ειρηνική επανάσταση,

1. V. Gordon - Childe : «What happened in History», N.Y. 1946, σ. 204-205,
όπου ύποστηρίζεται ή όρθή άποψη ότι οι προελληνικές μορφές διακυβερνήσεως δέν μπορούν
νά θεωρηθούν φάσεις πολιτειακής οργανώσεως.

2. F. Pollock : «An Introduction to the History of the Science of Politics, Lon-
don, 1890, passim. Στην έρευνα αυτή θά χρησιμοποιήσουμε τήν Άριστοτελική «Φυσική
Ιστορία της Πόλης-Πολιτείας», και Άριστοτελικές, κύρια, πηγές.

2) τὴν ἀκμὴν τοῦ κλασσικοῦ πολιτεύματος, ὅπου ἡ μεταρρύθμιση αὐτὴ ἔφερε, μαζί με τοὺς καρπούς καὶ τὰ σπέρματα τῆς παρακμῆς, καὶ

3) τὴν παρακμὴν τοῦ μετακλασσικοῦ πολιτεύματος ὅπου τὰ σπέρματα αὐτὰ δλάστησαν.

Καὶ στὶς τρεῖς αὐτὲς περιόδους ἡ ἐπιστημονικὴ παρατήρηση ἐντοπίζεται στὸ πιὸ καίριο τομέα τῆς δημοσίας ζωῆς : τὶς δὲ τριμύσεις σχέσεις, ὑπὸ τὴν ὀρθὴν ἐπιστημονικὴν τοὺς ἐννοια εἰσαίμα³ καὶ ὄχι τὴν ἀπὸ μετὰφραση κακὴν, ξένου ὄρου χρησιμοποιουμένη ἀπὸ μερικοὺς ἐπαγγελματίες. Εἶναι δὲ οἱ σχέσεις αὐτὲς, δημόσιες κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὶς ἰδιωτικὰς—τὸ σύνολον τῶν συναρτήσεων καὶ ἐξαρτήσεων τῶν ἀτόμων καὶ ομάδων τοῦ συγκροτοῦν τὴν Πολιτεία καὶ κατὰ τὰ δύο τῆς σκέλης : τὸ Κράτος ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰ—τοὺς ἄρχοντες στὴν ἀρχαία Πολιτεία—καὶ τὸν Πολίτην, ἢ τὴν κοινωνία ἀπὸ τὴν ἄλλη⁴. Καὶ βλέπομε πῶς, ἐνῶ οἱ θεαοὶ παραμένουν βασικά οἱ ἴδιοι, ἡ ἀλλαγὴ ἐπέρχεται ραγδαία, γιὰτὶ δὲν ἀναφέρεται σ' αὐτοὺς, ἀλλὰ στὶς σχέσεις, εἴτε ἱεραρχικὰς εἴτε πολυαρχικὰς εἴτε συναλλακτικὰς, κατὰ τὴν ὀρθὴν καὶ ἰσχύουσα στὴν σύγχρονη Πολιτειακὴ Ἐπιστῆμην διάκριση⁵.

Ἀπὸ τὴν ποιότητα καὶ τὴν διάρθρωση τῶν σχέσεων αὐτῶν κρίνεται καὶ τὸ εἶδος κάθε πολιτεύματος. Ὅχι μόνον αὐτὸ ἀλλὰ καὶ ἡ τύχη του. Ὅπως διαπίστωσε ὁ γνωστὸς δημοσιολόγος W. Lippmann, ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐμπειριστικὴν συγκριτικὴν ἔρευνα τῶν καθεστώτων μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον στὴν Εὐρώπην⁶, ἡ κατάρτιση καὶ ἡ πτώση τῆς Δημοκρατίας τοῦ ὠδήγησε τοὺς ὀλοκληρωτικοὺς—φασισμὸν καὶ κομμουνισμὸν—εἶχε ὡς κύρια, ἐὰν μὴ μόνον αἰτία, τὴν ἐξάρθρωση τῶν δημοσίων σχέσεων ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἐλλείψεως ἀμοιβαίας κατανοήσεως, ἐμπιστοσύνης καὶ συνεργασίας μεταξὺ τῶν δύο σκελῶν τοῦ σώματος τῆς Πολιτείας : Κράτους καὶ Πολιτῶν, κυβερνῶντων καὶ κυβερνωμένων⁷. Καὶ αὐτὴ, ἀκριβῶς ἡ ἐξάρθρωση δὲν εἶναι πᾶς ὅπως νομίζαμε—καὶ οἱ πολιτικοὶ μας ἀκόμη ἐξακολουθοῦν νὰ νομί-

3. Δημ. Π. Οικονόμου : «Δημόσιαι Σχέσεις» στὴν Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ—Συμπλήρωμα, σ.

4. L. Duguit : «Traité de Droit Constitutionnel», Τόμος Α', ἐκδ. Β', 1921, σ. 395 : αὐπάρχει Πολιτεία ὅπου σὲ δεδομένη κοινωνία ὑπάρχει πολιτικὴ διαφοροποίηση μεταξὺ κυβερνῶντων καὶ κυβερνωμένων, ὅσο κι' ἂν εἶναι στοιχειώδης ἢ περιπεπλεγμένη ἢ ἀνεπτυγμένη».

5. Δ. Π. Οικονόμου : «Ἡ Ἐννοια καὶ Μέθοδοι τῆς Πολιτειακῆς Ἐπιστῆμης», στὴν «Ἐπιθεώρησιν Πολιτικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν», Ἔτος 14, Τεύχος 3-4, 1959.

6. W. Lippmann : The Public Philosophy, N.Y. 1954, passim.

7. Δ. Βεζανῆ : «Γενικὴ Πολιτειολογία», Αθήναι, — καὶ R. M. MacIver : «The Modern State», Oxford, 1926, σ. 277-290, ὅπου ἡ διάκριση τῆς Πολιτείας ὡς δλου, καὶ τῶν Κράτους—Κοινωνίας σὰν συνθετικῶν μερῶν.

ζουν—πρόβλημα πολιτικό, αλλά πρόβλημα τεχνικό. Και στο τεχνικό αυτό πρόβλημα ή έρευνα αυτή διεκδικεί κάποια συμβολή, με την απόδειξη του τι έγινε σε μιὰ εποχή, τόσο χρονικά άπαιεμακρυσμένη, και όμως, τόσο έννοιολογικά κοντά προς την ιδική μας εποχή. "Όπως τονίζει ό Ε. Barker : «Μελετώντας τήν Πόλη-Πολιτεία μελετούμε τó ίδεώδες τών συγχρόνων Πολιτειών : Μελετούμε ένα πράγμα πού είναι τόσο σύγχρονο όσο και παρελθόν. Γιατί είναι, στην ούσία του, για πάντα»⁸.

Α'. Ο ΠΡΟΚΛΑΣΣΙΚΟΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΣΜΟΣ : ΚΡΙΣΗ

§ 1. Ἡ σιόση τών «γνωρίμων» και τού «Δήμου».

Μέχρι τόν 6ο π.Χ. αιώνα ή Ἀθηναϊκή Πόλη-Πολιτεία εύρίσκεται υπό πολιτειακό καθεστώς, πού με τά σημερινά έπιστημονικά κριτήρια θά μπορούσε να χαρακτηρισθῆ σαν όλοκληρωτικό άφού ύπήρχε ή ταύτιση Κράτους και Κοινωνίας, σε μιὰ Πολιτεία θεοκρατικής ιδεολογίας και Πολιτικής όπου, όι φορείς τῆς δημοσίας έξουσίας—όι, όλίγοι και γνωστοί Όίκοι, πού συγκέντρωναν τήν πολιτική δύναμη—εταυτίζοντο με τούς φορείς τῆς δημοσίας γνώμης, με τήν μονοπώληση τῆς κοινωνικής έπικοινωνίας, γιατί θέβαια τότε δέν είχαμε μονοπώληση μέσων μαζικής έπικοινωνίας όπως σήμερα. "Έτσι όι άρχοντες, όι «γνώριμοι» κατά τόν Ἀριστοτέλη, είχαν στα χέρια τους όχι μόνον τήν πολιτική δύναμη, πράγμα και δυνατό και θεμιτό ως ένα σημείο, αλλά είχαν και τήν οικονομική και κοινωνική δύναμη, άποτελώντας τήν «μερίδα τών πεδιέων», πού σε μιὰ βασική άγροτική τότε οικονομία άποτελοόσε ούσιαστικά τιμαριωτισμό τῆς Ἀττικής πεδιάδος, κατ' αντιδιαστολή προς τούς «διακρίους» και τούς «παραλίους»⁹, τó κοινωνικό «προλεταριάτο» τῆς εποχῆς εκείνης : τó πλήθος.

Τό τι μπορούσε να συμβῆ σε μιὰ τέτοια πολιτικοκοινωνική κατάσταση είναι θέβαια αυτό πού συνέβη. Ἀλλά και αυτό πού τó προέβλεφε ως γενική έπιστημονική άρχή ό πρώτος πολιτειακός έπιστήμων τού κόσμου : Ὁ Ἀριστοτέλης πού διατύπωσε τήν περίφημη και σήμερα ακόμη ισχύουσα «άρχή τών έπαναστάσεων». Κατά τήν άρχή αυτή μιὰ έπανάσταση είναι δυνατή και ένδεχομένη εκεί και τότε όπου ή πολιτική και οικονομική

8. E. Barker : Greek Political Theory, Methuen, London 1960, σ. 17.

9. Κ. Δ. Στεργιοπούλου : «Τά Πολιτικά Κόμματα τών Ἀρχαίων Ἀθηνῶν», Τόμος Α', 1955 και Β' 1958, passim, όπου πλούσιο φιλολογικό ύλικό πηγών για τεκμηρίωση τού θέματος τών πολιτικοκοινωνικών κατατάξεων στην Πόλη-Πολιτεία τών Ἀθηνῶν.

κὴ δύναμη συγκεντρώνεται στὰ ἴδια ὀλίγα χέρια». Καὶ αὐτὸ τὸ «ὀλίγα χέρια» ἢ Ἀμερικανικὴ Πολιτικὴ ἐπιστήμη τὸ ἔχει ἐρευνήσει σὲ σύγχρονες περιπτώσεις ἐπαναστάσεων καὶ τὸ ἔχει βρῆ σὲ ἓνα ἀναλογικὸ ποσοστὸ κατανημητικότητος τοῦ «ἐθνικοῦ εἰσοδήματος μιᾶς χώρας»¹⁰. Ἀλλὰ ἄς δοῦμε τὸ τι συνέβη ὅπως τὸ περιγράφει ὁ Σταγειρίτης, στὴν «Ἀθηναίων Πολιτεία»¹¹ :

« Ἦν γὰρ αὐτῶν ἡ πολιτεία τοῖς τε ἄλλοις ὀλιγαρχικὴ πᾶσι καὶ δὴ ἐδούλευον οἱ πένητες τοῖς πλουσίοις καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ τέκνα καὶ αἱ γυναῖκες. Καὶ ἐκαλοῦντο πελάται καὶ ἐκτῆμοροι· κατὰ ταύτην γὰρ τὴν μίσθωσιν εἰργάζοντο τῶν πλουσίων τοὺς ἀγρούς. Ἡ δὲ πᾶσα γῆ δι' ὀλίγων ἦν· καὶ εἰ μὴ τὰς μισθώσεις ἀπαδίδοιεν ἀγῶγμοι καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ παῖδες ἐτίγνοντο. Καὶ οἱ βακαιοὶ πᾶσιν ἐπὶ τοῖς σώμασιν ἦσαν μέχρι Σόλωνος. Χαλεπώτατον μὲν οὖν καὶ πικρότατον ἦν τοῖς πολλοῖς τῶν κατὰ τὴν Πολιτείαν δουλεύειν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῖς ἄλλοις ἐδυσχεραίνον. Οὐδ' ἐνός γὰρ, ὡς εἶπειν ἐτύγχανον μετέχοντες... »

Ἐνθὺ ὁ Δῆμος βρισκόταν σ' αὐτὴν τὴν θέσιν, οἱ φορεῖς τῆς θημοσίας ἐξουσίας, οἱ ἄρχοντες δηλαδὴ προκρινόντουσαν «ἀριστίνδην» καὶ «πλουτίνδην» σὲ σημεῖο πού ἡ Πολιτεία ὠδηγήθηκε σὲ διχασμό, σ' αὐτὸ πού ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει «στάσιν» καὶ περιγράφει κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο¹² :

« τοιαύτης τῆς τάξεως οὐσίας ἐν τῇ Πολιτείᾳ καὶ τῶν πολλῶν δουλεύοντων τοῖς ὀλίγοις, ἀντέστη τοῖς γνωρίμοις ὁ Δῆμος Ἰσχυρᾶς δὲ τῆς στάσεως οὐσίας καὶ πολὺν χρόνον ἀντικαθημένων ἀλλήλοισι, εἰλοντο κοινῇ διαλλακτὴν καὶ ἄρχοντα Σόλωνα ».

§ 2. Ἡ διέξοδος στὴν κρίση : Σύμβαμα.

Σὲ αὐτὸ τὸ διχασμό, ὅπου τὸ ἓνα σκέλος τῆς Πολιτείας ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση καὶ σήκρωση μὲ τὸ ἄλλο, δύο ἦταν οἱ διαζευκτικὲς λύσεις : εἴτε ὁ ἀγῶν γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἐνός πάνω στὸ ἄλλο, εἴτε ἡ συνδιαλλαγὴ, ὁ συμβιβασμὸς καὶ ἡ τάση πρὸς τὴν ἐνότητα, τὴν Ἐθνικὴ ἐνότητα ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Στὴν κρίση ἐκεῖνη προτιμήθηκε ἡ δευτέρα λύση καὶ γι' αὐτὸ, ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι τότε ἐξέλεξαν «κοινῇ» ἓνα «διαλλακτὴν καὶ ἄρχοντα» πού ἦταν γνωστὸς γιὰ τὴν πολιτικὴν του φιλοσοφίαν τῆς ἐνότητος καὶ τῆς μετριοπαθείας, ἀπὸ τόσο πολὺ πικραίνονταν «πρεσβυτάτην ἑσπῶν γαῖαν Ἰαονίας κυμαιομένην» καὶ τόσο πολὺ φημιζό-

10.- 11. Ἀριστοτέλους : Ἀθηναίων Πολιτεία, Ἔκδ. Παπύρου II, 2.

12. Op. cit. V, 1, 2.

ταν σὰν ἄνθρωπος «τῇ μὲν φύσει καὶ τῇ δόξῃ τῶν πρώτων, τῇ δ' οὐσίᾳ καὶ τοῖς πράγμασι τῶν μέσων»¹³.

Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ διχασμοῦ καὶ τὴν διεξαγωγή τοῦ διαιτητικοῦ καὶ συνδιαλλακτικοῦ τοῦ ἔργου οἱ ἀντίπαλοι, φορεῖς τῆς δημοσίας ἐξουσίας καὶ οικονομικῆς δυνάμεως ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ καὶ οἱ φορεῖς τῆς δημοσίας γνώμης, ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶχαν αἰσθανθῆ τὴν ἀνάγκη αὐτοῦ ποῦ ὁ Ο. Κρόμγουελ ὠνόμασε «συμφωνία» περὶ τὰ βασικὰ καὶ θεμελιώδη. Γιατὶ μόνον μιὰ τέτοια συμφωνία μπορεῖ νὰ εἶναι—καὶ ἱστορικὰ ὑπῆρξε—τὸ θεμέλιο τῆς Ἑθνικῆς Ἐνότητος, ἀφοῦ πάνω σ' αὐτὴν τὴν βασικὴ συμφωνία θὰ ἀνεγειρόταν ὁλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τῶν ἀσυμφωνιῶν καὶ διαφωνιῶν τῆς Δημοκρατίας. Χρειαζόταν λοιπὸν τότε οἱ ἀντιμαχόμενοι—γνώριμοι καὶ Δῆμος—Πολιτείαν, ἰδηλαδὴ Σύνταγμα κατὰ τὴν σύγχρονη ὀρολογία¹⁴, ὑπὸ τὴν ἔννοια ἀκριβῶς ποῦ προσδίδει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Πολιτεία, γιὰ ὅσους ἀμφιβάλλουν διὰ τὴν ἔννοια καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ Συντάγματος κατάγεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν «Magna Charta» τοῦ 1215 ὅπως ἀκόμη διδάσκεται σὲ μερικὲς ἀνώτατες σχολές μας κατ' ἀπομίμηση ξένων διδασκαλιῶν. Ἔτσι λοιπὸν οἱ ἀντίπαλοι «Πολιτείαν ἐπέτρεψαν αὐτῷ...» ἀφοῦ ἡ Πολιτεία κατὰ τὸν Ἀριστοτέλειον ὀρισμὸν, δὲν εἶναι παρὰ τὸ σημερινὸ Σύνταγμα ἦτοι¹⁵:

«ἡ τάξις ταῖς πόλεσιν, ἡ περὶ τὰς ἀρχάς, τίνι τρόπῳ νενέμηνται, τί τὸ κύριον τῆς Πολιτείας καὶ τί τὸ τέλος ἐκάστης κοινωνίας ἐστί».

Ἄλλὰ πῶς ἐφθασε ὁ Σόλων σ' αὐτὴν τὴν «τάξιν... περὶ τὰς ἀρχάς», στὴν κατάρτιση δηλαδὴ καὶ θέση σ' ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος στὸν κόσμον, τὸ γνωστὸ σὰν «Ἀθηναϊκὸ Σύνταγμα» (Constitution of Athens); Πῶς ἀνοίξε ὁ δρόμος, ὄχι μόνον πρὸς τὴν Δημοκρατία ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν κλασσικώτερο πολιτισμὸν ἔλου τοῦ κόσμου;

§ 3. Ἡ Λεωφόρος πρὸς τὴν Δημοκρατία.

Ὅπως σὲ κάθε τέτοια περίπτωσι διαμάχης καὶ διχασμοῦ, κάθε προσπάθεια ἐνότητος καὶ συνδιαλλαγῆς δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία ἀναγνώριση τῆς ὄντοτικῆς τῶν δύο ἀντιμαχομένων μερίδων καὶ τῆς θεμιτότητος ἀκόμη νὰ διεδικεῖν βασικὰ αἰτήματα, ἀλλὰ μὲ μέσα καὶ

13. Op. cit.

14. C. F. Strong : «Modern Political Constitutions», 1930, σ. 10, ὅπου τὸ Σύνταγμα ὀρίζεται σὰν συμφωνία γιὰ τὴν «ἐξουσία» τοῦ Κράτους, τὰ δικαιώματα τῶν κυβερνωμένων, καὶ τὲς σχέσεις μεταξύ τῶν δύο».

15. Ἀριστοτέλους : Πολιτικά, 1289, α, 15.

μεθόδους ἀμοιβαία ἀποδεκτές. Ἔτσι ὁ Σόλων σπράφηκε καὶ πρὸς τοὺς δύο :

α') πρὸς τοὺς ἄρχοντες - πλουσίους ἀπηύθυνε τὴν σοφὴν σύσταση¹⁶ :

«Ὑμεῖς δ' ἠσχάσαντες, ἐνὶ φρεσὶ καρτερόν ἦτορ, οἱ πολλῶν ἀγαθῶν εἰς κόρον ἤλασάτε, ἐν μετρίοισι τίθεσθε μέγαν νόον· οὔτε γὰρ ἡμεῖς πεισόμεθ' οὐθ' ἡμῖν ἄρτια πάντ' ἔσεται...»

β') πρὸς τοὺς ἀρχομένους-- τὸν Δῆμον, ἀπηύθυνε ἀντίστοιχο μῆνυμα¹⁷ :

«Δῆμος δι' ὧδ' ἂν ἄριστα σὺν ἡγεμόνασιν ἔποιτο, μήτε λίαν ἀνεθεῖς, μήτε διαζόμενος. Τίχτει γὰρ κόρος ὕβριν δταν πολὺς ὄλος ἐπῆται, ἀνθρώποισιν ὄσοις μὴ νόος ἄρτιος ἦ».

Πέρα ἡμῶς ἀπὸ αὐτῆς τῆς «συστάσεως» ὁ Ἀριστοτέλης στὴν «Πολιτεία» του, μᾶς δίδει τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Σόλωνα ὅπως τὴν περιγράφει ὁ ἴδιος καὶ παραμένει πάντοτε τὸ μνημεῖο τῆς Συνταγματικῆς Δημοκρατίας, σὰν λύσης ὄλων τῶν προβλημάτων τοῦ Πολιτειακοῦ καὶ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ ὅπου τὰ «βασικά καὶ θεμελιώδη» ρίπτονται σὰν «ἐλαίο στὴν πυρὰ» τοῦ πάθους καὶ τῆς Ἰστοτελείας τῶν ὀλίγων, λέγει λοιπὸν ὁ Σόλων στὴν διήγησιν τοῦ τρόπου πού χρησιμοποίησε γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἰσορροπία τῶν δημοσίων σχέσεων στὴν Ἀθηναϊκὴ Πόλι - Πολιτεία¹⁸ :

«Δῆμι μὲν γὰρ ἔδωκα τὸσον γέρας ὅσον ἐπαρκεῖ, τιμῆς οὐτ' ἀφελῶν οὐτ' ἐπορεξάμενος. Οἱ δ' εἶχον δύναμιν καὶ χρήμασιν ἦσαν ἀγαπητοὶ καὶ τοῖς ἐφρασάμην μηδὲν ἀεικὲς ἔχειν. Ἔσθην δ' ἀμφιβαλῶν κρατερόν σάκος ἀμφοτέροισι νικᾶν δ' οὐκ εἶσαι οὐδέτερος ἀδίκους...»

γιὰ νὰ καταλήξῃ σὲ μιὰ ἱεραποστολικὴν ῥήσιν πού ἰσχύει γιὰ ὄλους τοὺς πρωταγωνιστὰς τῆς ἐνότητος καὶ τῆς μετριοπαθείας : «ἐγὼ δὲ τούτων, ὡσπερ ἐν μεταίχμιῳ, ὄρος κατέστην»¹⁹.

§ 4. Τὰ θεμέλια τῆς Δημοκρατίας.

Μὲ αὐτὴν τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν πολιτικὴν ὁ Σόλων, ὡς διαλλακτῆς καὶ ἄρχων, ἔθεσε τὶς βάσεις τοῦ Δημοκρατικοῦ Πολιτεύματος τῆς Πόλης - Πολιτείας τῶν Ἀθηνῶν σὸ πλάτω τοῦ ὁποίου ὁ μικρὸς χωρικὸς ἀλλὰ μεγάλος πολιτιστικὸς χώρος ἐκεῖνος ἔμελλε νὰ μεγαλοουργήσῃ, ἀποδεικνύοντας σ' ὄλους

16. Ἀριστοτέλους : «Ἀθηναίων Πολιτεία» V, 3.

17. Ibid. XII, 2.

18. Ibid. XII, 1.

19. Ibid. XII, 5.

πως ἡ Δημοκρατία εἶναι τὸ σύστημα τῆς «πολλαπλῆς ἀναπτύξεως» καὶ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ομάδων καὶ τῶν λαῶν σ' ἄλλους τοὺς τόπους καὶ σ' ἄλλες τῆς Ἱστορίας τὶς ἐποχές²⁰. Ἔτσι ὁ Σόλων :

1) | «Πολιτεῖαν κατέστηρε...» ἔθεσε δηλαδὴ σὲ ἰσχύ τὸ Σύνταγμα, σὰν τὸ «κοινωνικὸ συμβόλαιον» (Contrat Social) μεταξύ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων πού καθώριζε βασικά τὶς σχέσεις τοὺς²¹, ἀναφορικά μὲ τὰ τρία βασικά στοιχεία κάθε πολιτείας :

α') τὶς ἱεραρχικὲς σχέσεις τὶς ἀπορρέουσες ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἀσκησὴ τῆς δημοσίας ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς φορεῖς τοὺς, ἴσθαι τὰ ὄργανα τοῦ Κράτους διαρθρωμένα σὲ ὀργανωτικὴ δομὴ—«τὴν τάξιν ταῖς πόλεσιν... τὴν περὶ τὰς ἀρχάς, τίνι τρόπῳ νενέμηται»²²,

β') τὶς πολυαρχικὲς σχέσεις τὶς ἀπορρέουσες ἀπὸ τὸ πλῆθος, τὸν Δῆμον, μὲ τὴν ἐκάστοτε ἐκφραζομένη γνῶμη καὶ δύναμή του, ὑπὸ τὴν μορφή τῆς λεγομένης σήμερα «λαϊκῆς κυριαρχίας»—«τί τὸ κύριον τῆς πολιτείας...»,

γ') τὶς συναλλακτικὲς σχέσεις τὶς διαμορφούμενες ἀπὸ τὴν ἐξισορροπία τῶν δύο προηγουμένων τάσεων, στὸν κοινὸ τοὺς παρονομαστή : τὴν προσανατολιστικὴ πορεία τοὺς πρὸς τὸ μέλλον : τὴν ἰδεολογία καὶ δημοσία πολιτικὴ ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα²³—«καὶ τί τὸ τέλος ἐκάστης κοινωνίας ἐστὶ...».

2) «νόμους ἔθηκεν ἄλλους...» ὑπὸ τὴν ἔννοια δημιουργίας Κράτους Δικαίου σεβαστοῦ εἰς ἄλλους. Αὐτοὺς τοὺς νόμους «ἀναγράφαντες εἰς τοὺς κύριους ἔστησαν ἐν τῇ στοᾷ τῇ βασιλείῳ, καὶ ὤμοσαν χρῆσεσθαι πάντες»²⁴.

3) «τὸν Δῆμον ἴλευθέρωσε καὶ ἐν τῷ παρόντι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι» διὰ τῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων πού πραγματοποιήθηκε τότε, ὅπως ἡ σευσάχθεια, ἡ «ἀπαγόρευση δανεισμοῦ ἐπὶ σύμμασι...» καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀναδιάρθρωση τοῦ Δήμου σὲ «τριτύας» καὶ «ναυκραρίας», σοβαρὰ ἐθήματα γιὰ τὴν κοινωνικὴ, πολιτιστικὴ καὶ οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἀθηναϊκῆς Πολιτείας²⁵.

Σ' αὐτὰ τὰ βασικά θεμέλια στηρίχθηκε τὸ πολιτειακὸ «θαῦμα» τῆς Ἀ-

20. A.H.M. Jones : «Athenian Democracy», N.Y. 1957, πού προβαίνει σὲ πραγματικὴ ἀνατομία τοῦ Δημοκρατικοῦ Πολιτεύματος τῶν Ἀθηνῶν.

21. E. Barker : op. cit.

22. R. M. MacIver : «The Web of Government», N.Y. 1947, σ. 315, ἐθα περιγραφή καὶ ἀνάλυσις τῶν «ἀρχῶν».

23. Max Scheler : «Die Winssensformen und die Gesellschaft», Leipzig 1926, καὶ K. Mannheim : «Ideology and Utopia», N.Y. 1936 γιὰ τὴν σύγχρονη ἔννοια τῆς Ἰδεολογίας. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς Πολιτικῆς (Policy) ἴδε Δημ. Π. Οἰκονόμου : «Ἡ Ὁργάνωσις εἰς τὸ Σύγχρονον Κράτος», Ἀθῆναι 1961, σ. 43-56.

24. Ἀριστοτέλους : «Ἀθηναίων Πολιτεία» VII, 1.

25. R. J. Bonner : «Aspects of Athenian Democracy», Berkeley, 1933, passim.

θηναϊκής Δημοκρατίας, κατά την κλασική περίοδο, μιὰς Δημοκρατίας σὲ κυριολεξία, ὅπου δηλαδὴ κατά την Ἀριστοτελικὴ διαπίστωση²⁶,

«πάντων αὐτὸς αὐτὸν πεποιήκειν ὁ Δῆμος κύριον καὶ πάντα δικαιοκείται ψηφίσματα καὶ Δικαστηρίας, ἐν οἷς ὁ Δῆμος ἔστιν ὁ κρατῶν... καὶ τοῦτο δοκοῦσι ποιεῖν ὀρθῶς. Εὐδιαφθορώτεροι γάρ (οἱ) ὀλίγοι τῶν πολλῶν εἰσι καὶ κέρδει καὶ χάρισιν...».

Ἔτσι, ὅπως τονίζει καὶ ὁ μεγάλος Ἕλληνας ἱστορικός Ἄρν. Τόυνμπη²⁷, «οἱ Ἀθηναῖοι πολιτικοὶ ἀπέφυγαν τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση μὲ ἐπιτυχῆ διεξαγωγὴ μιᾶς οικονομικοπολιτικῆς ἐπαναστάσεως. Καὶ ἀνακαλύπτοντας τὴν λύση αὐτῆ τοῦ κοινού προβλήματος... τυχαῖα διάνοιξαν μιὰ νέα λεωφόρο προωθήσεως τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς συμπολιτείας. Αὐτὸ ἐννοοῦσε ὁ Περικλῆς, ὅταν στὴν κρίση τῆς Πόλεως τοῦ διεκοδικούσε γι' αὐτὴν τὴν «τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν».

§ 5. Ἡ Δημοκρατικὴ Πόλις - Πολιτεία.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπιτυχῆ ἀντιμετώπιση τῆς κρίσεως διαμορφώθηκε ἡ Δημοκρατικὴ Πόλις - Πολιτεία, ὄχι πιά σὰν μιὰ φυλετικὴ ὀργάνωση (Stammstaat, Tribal-state) ἀλλὰ σὰν μιὰ πολιτειακὴ καὶ πολιτικὴ δομὴ, ὅπως ἡ διάκριση αὐτῆ ἐξηγεῖται καὶ ἀναλύεται πῶς κάτω (Stad-stat, Polity). Στὴν Πολιτεία αὐτῆ, ἀναγνωρίζεται μὲ παρρησία ἡ ἀντίθεση μεταξύ κυβερνῶντων καὶ κυβερνωμένων, μεταξύ Κράτους καὶ Πολίτη, ἀλλὰ, ταῦτοχρονα, γεφυρώνεται μὲ τὴν σύνθεση τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων, σὰν δύο σκελῶν τοῦ ἴδιου σώματος. Γιατί, ὅπως ὀρθὰ παρατηρεῖ καὶ ὑπογραμμίζει ὁ E. Barker, «προϋπόθεση κάθε πολιτικῆς σκέψεως εἶναι ἡ ἀντίθεση Κράτους καὶ ἀτόμου θὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ, ὅπως εἶναι καθήκον κάθε πολιτικοῦ διανοομένου νὰ γεφυρώσῃ καὶ καταργήσῃ τὴν ἀντίθεση αὐτῆ, τὴν δύναμη τῆς ὁποίας ἔχει ἀντιληφθῆ»²⁸.

Αὐτὴ τὴν γεφύρωση, αὐτὴν τὴν σύνθεση πραγματοποιεῖ ἡ Ἀθηναϊκὴ πολιτειακὴ ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία, πού γίνεται ἡ ἐπιστήμη τῆς ἐξυψώσεως τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν κοινωνικὴ ἐκπαίδευση, σὲ κοινότητα πνευματικῆς οὐσίας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης ἐμφανίζει τὴν σχέση τῆς ἐνότητος καὶ τῆς μονάδος²⁹, ὡς σχέση ὄλου πρὸς μερῶν, σχεδὸν ὀργανισμική, πού ἀποτελεῖ τὴν φυσιολογικώτερη σύνθεση καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Πολιτεία προῆρξε τοῦ πολίτη, πολὺ δὲ περισσότερο τοῦ Κράτους.

26. Ἀριστοτέλους : «Ἀθηναίων Πολιτεία» XLI, 2.

27. A. J. Toynbee : «The Study of History», Abridgement 1960, σ. 4-5.

28. E. Barker : op. cit., σ. 2.

29. R. M. MacIver : op. cit., σ. 403-446, ὅπου «the unit and the unity».

«καὶ πρότερον γὰρ τῆ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἔστι· τὸ γὰρ δλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους· ἀναιρουμένου γὰρ τοῦ ὅλου οὐκ ἔσται πούς οὐδὲ χεῖρ»³⁰.

Τεχνικὰ ἡ γεφύρωση αὐτὴ γίνεται, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω μὲ δύο βασικά μέσα καὶ μεθόδους :

α') τὴν ὀρθὴ τοποθέτηση τῶν ἱεραρχικῶν σχέσεων πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἀσκηση τῆς δημοσίας ἐξουσίας, ἀπὸ στατικῆς ἀπόψεως,

β') τὴν ὀρθὴ τοποθέτηση τῶν πολυαρχικῶν σχέσεων πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ κοινόν, τὴν δημοσίαν γνώμη, πάλι ἀπὸ στατικῆς πλευρᾶς, καὶ

γ') τὴν διαμόρφωση συναλλακτικῶν σχέσεων πού πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἐξισορροπήσεως τῶν δύο αὐτῶν ἀντιρρόπων τάσεων, ἀπὸ δυναμικῆς πλευρᾶς, πού καταλήγει στὸ σχηματισμὸ καταλλήλων πολιτειακῶν καὶ πολιτικῶν θεσμῶν³¹.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπ ἀπορρίπτονται οἱ ἀπόψεις περὶ δλοκληρωτικῆς ἀντιλήψεως τοῦ Κράτους στὴν Κλασσικὴ Δημοκρατία³². Αὐτὸ θὰ τὸ καταλάβουμε ἀκόμη ἂν δοῦμε πρῶτα τὴν ἔννοια καὶ θέση τοῦ Πολίτη καὶ μετὰ τὴν τοῦ Κράτους³³.

Β'. ΠΟΛΥΑΡΧΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ : Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

§ β. Ἐννοια τοῦ πολίτη.

Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν Κλασσικὴ Δημοκρατία, εἶναι τόσῃ σημασίας, ὥστε ὑποστηρίζεται σήμερα ἡ ἀποψη ὅτι ἡ «λέξις πολιτισμὸς ἀπὸ τὴν λέξιν πολίτης ἔχει τὴν ἐτυμολογικὴν ἀρχὴν τῆς»³⁴. Καὶ δὲν πρόκειται θέβαια γιὰ τὸν σημερινὸ πολίτη, τῆς προσωπικῆς τοῦ καθενὸς ἐμπειρίας—πού γι' αὐτὸν χρειάζεται ἀγωγή... γιὰ Ὁρθο-δοξίαν—ἀλλὰ γιὰ τὸν πολίτη-ἄνθρωπο, «ὄχι τὸ ἐγωϊστικὸν ἀνεξάρτητον καὶ ἀσίδωτον ἄτομον, ὄχι ὁ ἔξω τόπου ἄπολις ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ ἔχων πολιτικὴν συνείδησιν πολίτης-ἄνθρωπος»³⁵.

Ἡ συνείδηση αὐτὴ τοῦ πολίτη εἶναι αὐτὸ τὸ εἰδοποιὸ στοιχεῖο τῆς «πο-

30. Ἀριστοτέλους : «Πολιτεία» 153 a, 18.

31. X. L. Messinesi : «Meet the Ancient Greeks», Idaho U.S.A. 1959, σ. 198.

32. Γ. Δασκαλάκη : «Ἀντιγόνη : Συμβολὴ στὴν Κλασσικὴ ἰδέα τῆς Πολιτείας», Ἀθῆναι 1943, ὅπου ἡ ἀποψη ὅτι «ἡ Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Πολιτεία δὲν γνωρίζει τὸν διαδισμὸ Κράτους καὶ Κοινωνίας».

33. A. D. Lindsay : «The Modern Democratic State», Τόμος Α', Oxford 1945.

34. Κ. Ι. Βουρβέρη : «Ἑλληνικὸς Ἀνθρωπισμὸς», στὸ Νεώτερο Ἑγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ «ΗΛΙΟΣ», Τόμος 7ος, σ. 728.

35. Ibid.

λιτικοποιήσεων» τοῦ ἀνθρώπου, ὁ παράγων δηλαδὴ ποῦ τὸ ἄτακτο μῆς πρωτόγονης ἢ ὑπανάπαυκτης κοινωνίας τὸ καθιστᾷ «πολίτη», γιατί δημιουργεῖ ἐσωτερικούς κανόνες ἠθικῆς, ποῦ ρυθμίζουν τὴν συμπεριφορὰ του σὺς δημόσιες σχέσεις, εἴτε εἶναι ἀρχων—ιεραρχικῆς—εἴτε εἶναι ἀρχόμενος—πολυαρχικός—καὶ γιὰ περισσότερη ἀκρίβεια, ἔταν εἶναι ἀρχων καὶ ἀρχόμενος, ὅπως συμβαίνει στὴν πολιτεία τὴν «ἀρίστην» ὅπου οἱ πολῖτες ἀρχουν καὶ ἀρχονται ταυτόχρονα κατὰ τὶς ἀρχές τῆς ἀρετῆς, ὡς τοῦ συνόλου τῶν κανόνων ἠθικῆς στὴν δημοσία ζωὴ—«ἔξισ προαιρετικὴ ἐν μεσότητι οὐσα τῇ πρὸς ἡμᾶς ὠρισμένη λογῆ, καὶ ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειε»³⁶. Κατὰ τὴν κρίση «καλοῦ κάγαθοῦ ἀνδρός» ὅπως καὶ σήμερα θὰ λέγαμε.

Πέραν ἀπὸ τὴν ἠθικολογικὴ του στήριξη στὴν ἔννοια τῆς συμμετοχῆς τοῦ πολίτη στὴν ἀσκηση τῆς δημοσίας ἐξουσίας καὶ τὴν ἔκφραση τῆς δημοσίας γνώμης. Ἔτσι, παρατηροῦμε πῶς πολῖτες, κατὰ τὴν Ἀριστοτελικὴ διατύπωση εἶναι αὐτὸς ποῦ συμμετέχει στὴν διακυβέρνηση τῆς κοινωνίας του. Κατὰ τὴν ἔκφρασή του³⁷,

Ἡ γὰρ ἐξουσία κοινωνεῖν ἀρχῆς βουλευτικῆς ἢ κριτικῆς πολίτην· ἤδη λέγομεν ταύτης τῆς πόλεως, πόλιν δὲ τὸ τῶν τριούτων πλῆθος, ἱκανὸν πρὸς αὐτάρκειαν ζωῆς.

Ἄλλὰ καὶ ἡ συμμετοχὴ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τὶς ἐμπειρίες τῆς διαμορφώνει τὸν πολίτη. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐλευθερίαν ποῦ πηγάζει ἀπὸ τὴν παιδείαν, ὑπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἔννοια τοῦ βρου ὅπως θὰ ἰδοῦμε πιὸ κάτω : τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ὀρθοπραξία περισσότερο παρατὴν ὀρθοδοξία.

§ 7. Ἡ θέση τοῦ πολίτη.

Στὴν Κλασσικὴ Δημοκρατία ὁ πολῖτης δὲν εἶναι, ὅπως στὰ ολοκληρωτικὰ καθεστῶτα, μέσον πρὸς σκοπὸ, ἀλλὰ σκοπός, ἀφοῦ τὸ Κράτος, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ Πολιτεία, διαμορφώθηκε γι' αὐτὸν τὸν πολίτη³⁸ — «γενομένη μὲν τοῦ ζῆν ἕνεκα, οὐσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν», ἢ κατ' ἄλλη διατύπωση «πρὸς εὐδαμονίαν» ἢ «ἕνεκεν ζωῆς ἐνδεκαμένης τῆς ἀρίστης»³⁹. Αὐτὸ σημαίνει πῶς ἡ Πολιτεία, μὲ τὸ Κράτος ὡς μέσον, ἐξασφαλίζει στὴν πολίτη δύο βασικά αἰτήματα ὄλων τῶν ἀνθρώπων, ὄλων τῶν τόπων καὶ τῶν ἐποχῶν :

α) τὴν πραγματικὴ δυνατότητα ζωῆς—τὸ ζῆν, τὴν ἐπιβίωση δηλαδὴ—κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν νομικὴ δυνατότητα ποῦ σήμερα ἐξασφαλίζεται :

36. Ἀριστοτέλους : ορ. cit.

37. Ἀριστοτέλους : ορ. cit.

38. Κ. Δ. Γεωργούλη : «Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία» εἰς Ἑγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ «ΗΛΙΟΣ», Τόμος 7ος, σ. 616.

39. Ἀριστοτέλους : «Πολιτικά», 1252 b, 29.

στά κείμενα καὶ ὄχι στὴν πράξη—ὅπως π.χ. στὶς λεγόμενες Λαϊκὲς Δημοκρατίες κλπ. Ἐκδήλωση τῆς πραγματικῆς αὐτῆς δυνατότητος ζωῆς στὴν Ἀθηναϊκὴ Πολιτεία ἦταν τὸ πρωτοφανὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη βιοτικὸ ἐπίπεδο (standard of living). Κατὰ τὴν διαπίστωση τοῦ V. Gordon-Child⁴⁰ «ὁ Ἀθηναῖος ἐργάτης τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνα, ἐργαζόμενος μὲ τὸ ἐλάχιστον ὄριον ἡμερομισθοῦ τῶν δύο ὀβολῶν, μπορούσε νὰ κερδίζει σὲ 150 ἡμέρες ὅ,τι ἐχρειάζετο νὰ ζήσει ὅλο τὸ ἔτος».

β') τὴν πραγματικὴν δυνατότητα «καλῆς ζωῆς»—τὸ εὖ ζῆν ἢ «ζῆν κατ' ἀρετὴν» ποῦ θὰ ἐξησφάλιζε στὸν πολίτη μιὰ ἀποδεκτὴ ἱεραρχία ἀξιών, ἕνα στερέωμα σκοπῶν καὶ ἐπιδιώξεων τῆς Πολιτείας, σὰν συνδυασμοῦ καὶ συνθέσεως Κράτους καὶ Πολιτῶν. Αὐτὸ ἦταν τὸ ἔργο τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, γιατί, ὅπως ὀρθὰ παρατηρεῖ ὁ D. Waldo⁴¹, «οἰοσδήποτε γράφει πολιτικὴ φιλοσοφία ἔχει μιὰ ἰδέα Καλῆς Ζωῆς καὶ τοῦλάχιστο μιὰ ἀμυδρὴ ἐλπίδα πραγματοποίησώς της—γιατί διαφορετικὰ δὲν θὰ ἔγραφε πολιτικὴ φιλοσοφία».

Πέρα ἀπὸ αὐτὲς τίς δύο κατευθύνσεις τῆς Πολιτείας, ἡ θέση τοῦ πολίτη στὴν κλασσικὴ Πόλη-Πολιτεία καθορίζεται ἀπὸ ἕνα σύμπλεγμα δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, γιατί τότε δὲν ὑπῆρχε τόσο τυπικὴ περιγραφή τῶν δυνατοτήτων ὅσο ἄ τ υ π ο ς, οὐκαστικὴ, δηλαδὴ νόμος «ἐν ταῖς ἡθέσειν». Τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ τῶν δυνατοτήτων, ὡς ποῦμε, διακρίνεται γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία, τὴν πολιτικὴ αὐτοδιοίκηση καὶ τὸν πολιτικοκοινωνικὸ ἔλεγχο : τὰ τρία συστατικὰ τοῦ πολυαρχισμοῦ στὶς δημόσιες σχέσεις.

§ 8. Πολιτικὴ ἐλευθερία.

Στὴν Πόλη-Πολιτεία ὑπῆρχε περισσότερο πολιτικὴ ἐλευθερία παρά πολιτικὴ ἀγωγή ἢ ἀγωγή τοῦ πολίτη κατὰ τὴν τωρινὴ ὀρολογία, ποῦ διατυμπανίζεται σὰν πανάκεια, ἀλλὰ εἶναι συνώνυμη καὶ συνυφασμένη μὲ τὴν πολιτικὴ προπαγάνδα τῶν βλοκκληρωτικῶν καθεστώτων, ὡς π.χ. τὴν «καθοδήγηση» τῶν κομμουνιστικῶν, ἢ τὴν «διαφώτιση» τῶν φασιστικῶν. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν εἶναι ἡ κοινωνικὴ διαδικασία τῆς αὐτοπειθαρχήσεως τοῦ πολίτη, ποῦ ἔτσι ἀποφεύγει τὴν πειθάρχηση ἀπὸ ἄλλους, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Γ. Κλεμανσώ, δηλαδὴ τὴν διοικητικὴν, ἐὰν μὴ ἀστυνομικὴ πειθάρχηση⁴².

40. V. Gordon - Childe : op. cit., σ. 200.

41. D. Waldo : «The Administrative State», N.Y. 1948, σ. 65.

42. Lord Acton : «Essays on Freedom and Power», Boston 1949, σ. 140, ὅπου τονίζεται ὅτι πάνω στὸν ὄρο «ἐλευθερία ὑπάρχουν διακόσιοι διαφορετικοὶ ὀρισμοί».

Ἡ αὐτοπειθάρχησι αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν παιδεία, ὑπὸ τὴν κλασσικὴ τῆς ἔννοια, πού δὲν εἶναι «τὸ γνωστὸν περιωρισμένον παιδαγωγικὸν φαινόμενον τὸ ἐντοπιζόμενον μεταξύ διδασκάλου καὶ μαθητῶν «ἀλλὰ τὸ εὐρύτερον πνευματικὸν φαινόμενον τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων συυφασμένον μὲ τὸν πολιτισμὸν» καὶ πού συνίσταται σὲ μιὰ «ἀμοιβαίαν διαπαιδαγώγησιν τῶν κοινωνικῶς συμβιούντων ἀνθρώπων»⁴³. Αὐτὴ ἡ Παιδεία ὁδηγεῖ εἰς τὴν τελείωσιν τοῦ πολίτη, μὲ τὴν ἐλευθερίαν «ἐν δίκῃ» καὶ εἰς τὸ νὰ ἀρχῇ καὶ εἰς τὸ νὰ ἀρχηται. Ὅπως τονίζει ὁ Πλάτων στοὺς Νόμους του⁴⁴, «... τὴν δὲ πρὸς ἀρετὴν ἐκ παίδων παιδείαν, ποιούσαν ἐπιθυμητὴν τε καὶ ἐραστὴν τοῦ πολίτην γενέσθαι τέλεον ἀρχεῖν τε καὶ ἀρχεῖν ἐπιστάμενον μετὰ δίκης».

Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία τοῦ Ἀθηναίου Πολίτη ἐκδηλώνεται στὴν δυνατότητα τῆς ἀδέσμευτης σκέψεως καὶ ἐκφράσεως στὴν δημοσίᾳ ζωῇ, καὶ μάλιστα στὰ συλλογικὰ σώματα τῆς Δημοκρατίας, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ φωνὴ τοῦ κοινοῦ μπορούσε ν' ἐπιχηρήσῃ, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχαν τότε μέσα ἄλλα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ὅπως σήμερα. Πρόκειται γιὰ τὸ δικαίωμα τῆς ἰσηγορίας. Ἐκεῖ στὶς συναθροίσεις τοῦ Δήμου, ἴσχυε τὸ «τίς ἀγορεύειν βούλεται...», ἀφοῦ θέβαια δὲν ἦταν ποτὲ νοητὸς ὀσοδήποτε περιορισμὸς τοῦ δικαιώματος τοῦ «συνέρχεσθαι καὶ συνεταίριζεσθαι...» ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα⁴⁵. Τέλος, ἐκδήλωσις τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας τοῦ πολίτη ἀποτελοῦσε τὸ δικαίωμά του στὴν ἀσκηση τῆς δημοσίας ἐξουσίας, καὶ μὲ τὴν ἐκλογὴ τῶν ἀρχόντων καὶ μὲ τὴν ψηφοφορία στὰ συλλογικὰ σώματα καταρτίσεως τῶν ἀποφάσεων τῆς Δημοκρατίας, ὅπως θὰ ἰδοῦμε πῶς κάτω. Ἔτσι ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία, αὐτοπειθαρχημένη πάντοτε, ἀρῆνε εὐρύτατο περιθώριον πολιτικῆς δράσεως καὶ ἀναπτύξεως πολυαρχικῶν σχέσεων στὴν δημοσίᾳ ζωῇ.

§ 9. Ἡ «αὐτάρχεια» : αὐτοδιοικουμένη ἀνάπτυξις.

Ὁ σύγχρονος ἀναγνώστης τῶν δύο φιλοσόφων, Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη — λέγει ὁ H. D. Kitto⁴⁶ «ἐκπλήσσεται μὲ τὴν ἐπιμονὴ τῶν στὸ ὅτι ἡ Πόλις πρέπει νὰ εἶναι οἰκονομικὰ αὐτάρκης. Γι' αὐτοὺς ἡ αὐτάρχεια εἶναι σχεδὸν ἡ πρώτη ἀρχὴ ὑπάρξεως τῆς Πολιτείας. Καὶ οἱ δύο ἐπίστευαν σταθερὰ ὅτι τὸ Ἑλληνικὸ σύστημα τῶν μικρῶν Πολιτειῶν ἦταν ἡ μόνη δυνατὴ βάση γιὰ μιὰ πραγματικὰ πολιτισμένην ζωῇ...». Ἀλλὰ ποιά εἶναι ἡ ἔννοια

43. K. I. Βουρβέρη : op. cit. καὶ W. Jaeger : Paideia : The Ideals of Greek Culture», τρεῖς τόμοι, Oxford 1939-1944, passim.

44. Πλάτωνος : «Νόμοι» Α 643 e.

45. Ν. Ι. Πανταζοπούλου : «Αἱ Ἑλληνικαὶ Κοινωνίαι», 1946, passim.

46. H. D. F. Kitto :

τῆς αὐταρχείας αὐτῆς, πού ὁ Ἀριστοτέλης τὴν θεωρεῖ «καὶ τέλος καὶ βέλτιστον»;

Δὲν πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὴν σχέση ἐισροῆς καὶ ἐκροῆς τοῦ Ἀθηναϊκοῦ οικονομικοῦ συστήματος. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν προκύπτει ὅτι ἢ τὴν αὐτάρχεια συνιστᾷ ἢ αὐτσαναπτύξη τῆς κοινότητος, δηλαδὴ ἢ κοινωνικοοικονομικὴ ἀνάπτυξη μὲ τὴν αὐτοδιοίκηση, πού δὲν ἐπέτρεπε ἐπεμβατικότητα στὴν ρύθμιση τῆς τότε οἰκονομίας, πέρα βέβαια ἀπὸ τὶς γενικὲς μεταρρυθμίσεις, πού εἶχαν πάντοτε συνταγματικὸ χαρακτήρα. Ἡ αὐτοδιοίκηση αὐτὴ στηριζόταν στὴν ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ὑπὸ τὴν μορφή συστήματος κοινωνικοῦ ἐλέγχου ὅπως θὰ ἰδοῦμε πῶς κάτω⁴⁷.

Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σύστημα τῆς ἀποφασιστικῆς διαδικασίας (decision — making process) ἀφορᾷ ἢ αὐτάρχεια. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ ζῆν, ἀλλὰ καὶ τὸ εὖ ζῆν, ἡ ἀποφασιστικὴ διαδικασία τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως εὐρίσκειτο κατὰ κανόνα στὰ χέρια τοῦ Δήμου, πού μπορούσε ἔτσι νὰ καθορίζῃ ὑπεύθυνα τὶς τύχες του—«ὁ δῆμος... τὰ μὲν ἔκων τὰ δὲ ἄκων προηρείτο τὴν πολιτείαν διαικεῖν αὐτόν». Ἔτσι φθάνουμε στὴν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου—τὴν γενικὴ συνέλευση, τῆς Πολιτείας—ὅπου διαμορφώνεται ἡ τελικὴ ἀπόφαση στὰ ζωτικὰ θέματα τῆς Πόλης - Πολιτείας. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Α. Η. Μ. Jones «τὸ συμπέρασμα φαίνεται ἀναμφισβήτητο πὼς ἡ Ἀθηναϊκὴ πολιτικὴ, διεμορφώνετο πραγματικὰ στὶς μαζικὲς συγκεντρώσεις τῶν πολιτῶν, πάνω σὲ εἰσήγηση οἰουδήποτε πού μπορούσε νὰ προσελκύσῃ τὴν προσοχὴ τοῦ λαοῦ»⁴⁸.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποφασιστικὴν διαδικασίαν προκύπτει πὼς ἡ αὐτάρχεια ἦταν καὶ μιὰ μορφή ἐγγυήσεως τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Πολιτείας σχετικὰ μὲ ἄλλες πολιτείες τότε, γιὰτὶ παρὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῶν Ἀθηνῶν, τότε, ὁ βαθμὸς ἐξαρτήσεώς των ἀπὸ τὸ «ἐξωτερικόν» ἦταν πολὺ μικρὸς χάρις στὴν πολιτικὴν τῆς οἰκονομικῆς αὐτσαναπτύξεως, τὴν ἔννοια δηλαδὴ καὶ ἀρχὴ τῆς αὐταρχείας.

§ 10. Ὁ πολιτικὸς ἔλεγχος.

Ὁ πολιτικὸς ἔλεγχος τῶν ἀρχομένων στοὺς ἄρχοντες ἦταν καὶ πολλαπλὸς καὶ συστηματικὸς. Εἶχε βασικά δύο στόχους :

- α') τὴν ἀνάδειξη τῆς κρατικῆς ἡγεσίας καὶ τῶν κρατικῶν ὀργάνων,
- β') τὴν διατήρηση σὲ δημοκρατικὰ πλαίσια τῆς ἀσκήσεως τῆς δημο-

47. A. Bonnard : «Greek Civilization : From Antigone to Socrates», Τόμος Β' (Met. Sells) N.Y. 1954, σ. 200, ὅπου τονίζεται πὼς ἡ Πόλη - Πολιτεία ἐπέτρεπε στὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀνθρώπων ν' ἀπολαύσῃ ἕνα περισσότερο ἀνθρώπινο κόσμον, ἕνα κόσμον στὸν ὁποῖο κάθε ἀνθρώπος μπορεῖ ν' ἀναπτύξῃ πλήρως τὸν ἀνθρωπισμὸν του.

48. A. H. M. Jones : op. cit., σ. 132.

σίας εξουσίας, με δεδομένη τὴν φυσικὴ ἀρχὴ τῆς ἐπεκτατικότητος κάθε δυναμείως, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Ἀριστοτέλης.

Ἡ ἀνάδειξη τῆς κρατικῆς ἡγεσίας ἀπὸ τὸ κοινὸν ἢ τὴν κοινωνία, ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν ἐκλογὴν τῶν φορέων τῆς δημοσίας ἐξουσίας. Ἡ ἐκλογὴ αὐτὴ ἐλάμβανε χώραν, εἴτε μὲ ψηφοφορία—«χειροτονία» εἰς τὰς συνεδριάσεις, «κυάμεναις» κλπ.—εἴτε μὲ κλήρωση, σύστημα ἐκλογῆς περισσότερο μετασολωνικό. Ἀλλὰ καὶ τὰ δύο αὐτὰ συστήματα ἐκλογῆς εἶχαν δύο βασικά χαρακτηριστικά δημοκρατικότητος : τὴν καθολικότητα ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ—τῶν ἐκλεγόντων—καὶ τὴν περιοδικότητα ἀπὸ τὴν ἄλλη—τῶν ἐκλεγομένων.

Τὴν καθολικότητα ἐθεμελίωνε :

1) ἡ παροχὴ ἐκλογικοῦ δικαιώματος σὲ ὅλους τοὺς πολῖτες. Κατὰ τὴν διαπίστωση τοῦ A. Bonnard «ὅλοι οἱ πολῖτες, ἀπὸ τὸν ἀνώτατο μέχρι τὸν κατώτατο εἶχαν δικαίωμα ψήφου... Οἷοσδήποτε μπορούσε νὰ ψηφίσῃ καὶ νὰ ἐμλήσῃ»⁴⁹.

2) ἡ παροχὴ τοῦ δικαιώματος τοῦ «ἐκλέγεσθαι» σὲ ὅλους τοὺς πολῖτες. Μάλιστα ὁ Ἀριστείδης εἶχε νομοθετικὰ καθιερώσει τὸ «κοινὴν εἶναι τὴν Πολιτείαν καὶ τοὺς ἄρχοντας ἐξ Ἀθηναίων πάντων αἰρεῖσθαι»⁵⁰ χωρὶς διάκριση σὲ πτωχοὺς καὶ πλουσίους ὅπως διεκήρυντε μὲ ὑπερηφάνεια στὸν Ἐπιτάφιόν του ὁ Περικλῆς.

Τὴν περιοδικότητα ἀποτελοῦσε ἡ κατὰ ὠρισμένα χρονικὰ διαστήματα ἀλλαγὴ τῶν κατεχόντων τὰ διάφορα «ἀξιώματα»—ἀρχὴ ἐναλλαγῆς ἀξιωματῶν (rotation in office) γιατί, πέραν ἀπὸ τὴν ἀποφυγὴ γραφειοκρατικοποιήσεως «ἔπρεπε» κάθε ἄρρην πολίτης... κατὰ τινὰ περίοδον τῆς σταδιοδρομίας του ν' ἀναλάβῃ καὶ τιμητικὸν τι ἀξίωμα»⁵¹. Ἔτσι βλέπουμε πλήρη ἀνάπτυξιν τοῦ ἀντιπροσωπεύσεως στὴν δημόσια ζωὴ. Ὅπως τονίζει ὁ L. Duguit⁵². «Λέγεται πολλὰς φορές πὺς ἡ πολιτικὴ ἀντιπροσωπεύσις εἶναι ἕνα γεγονός χαρακτηριστικὸ τοῦ συγχρόνου κόσμου. Αὐτὴ ἡ δῆλωσις δὲν εἶναι ἀκριβής... (Εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας) ὅπου ἡ ἀπ' εὐθείας δράσις τοῦ λαοῦ δὲν ἦταν δυνατὴ ἀπὸ τὴν κρατοῦσαν συνθήκην, ἐνεφανίζετο ὁ θεσμὸς τῆς ἀντιπροσωπεύσεως...».

§ 11. Ὁ κοινωνικὸς ἔλεγχος.

Ἡ ἀρχὴ, ἀλλὰ πρὸ παντός ἡ πράξις τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ἀποτελοῦσε τὴν κυριώτερη μορφή κοινωνικοῦ ἐλέγχου τῆς δημοσίας ἐξουσίας

49. A. Bonnard : «Greek Civilization : From the Iliad to the Parthenon», Τόμος Α' (Met. Sells) N.Y. 1957, σ. 112.

50. Κ. Νικολαΐδου : Ἀττικὸν Δίκαιον, Ἀθήναι 1939, σ. 57.

51. X. L. Messinesi : op. cit., σ. 185.

52. L. Duguit : op. cit.

στην Ἀθηναϊκὴ Πόλη - Πολιτεία. Ἐκφραση τῆς, «λόγῳ τε καὶ ἔργῳ» λαϊκῆς κυριαρχίας ἀποτελοῦσε :

α') ἡ ἀρχὴ ἐστὶ κάθε τι πού ἀφορᾷ ἄλλους πρέπει ν' ἀποφασίζεται ἀπὸ ἄλλους, — «δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν, ὀλίγους δέ»⁵³, σ' ἓνα εἶδος consensus omnium», μὲ βάσει τὴν ἀντίληψιν τὴν ἱστορικὰ ἐρῆνῃ — ἐκεῖ ἔπου βέβαια ὑπῆρχε πραγματικὴ Δημοκρατία — δι,
«ἅ γὰρ πᾶσι δοκεῖ ταῦτ' εἶναι ταμὲν. Ὁ δ' ἀναιρῶν ταύτην τὴν πίστιν οὐ πάνυ πιστότερα ἔρει»⁵⁴.

Σὰν πρώτη στὴν ἱστορία διακήρυξη τῆς ἀρχῆς ἐμφανίζεται ἔτσι, ἡ Ἐσκληρία τοῦ Δήμου, στὸ γενικώτερο πλαίσιο τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, τῆς ὁποίας ἦταν τὸ πολιτικὸ μέγαφωνο — ἡ Concordia ordinum.

β') ἡ πράξις τῆς κοινωνικῆς ἐρθοπραξίας πού δημιουργοῦσε σὲ κάθε ἀνθρώπινη ἀδυναμία ἢ τάση κακῆς χρήσεως ἢ καταχρήσεως ἐξουσίας τὸ αἶσθημα τοῦ «δέους» καὶ τῆς «αἰσχύνης». Κατὰ τὴν διατύπωση τοῦ Περικλέη, πού ἔλεγχε στοὺς συγγενεῖς τῶν νεκρῶν τοῦ πολέμου⁵⁵.

«ἀνεπαχθῶς τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν τῶν τε αἰ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων καὶ μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι. ἄ γ ρ α φ ο ι ὄντες, αἰ σ χ ὺ ν η ν ὀμλογοῦμενως φέρουσι».

Αὐτοὶ οἱ δύο παράγοντες — τὸ consensus omnium καὶ τὸ «δέος» — «αἰσχύνη» ἀποτελοῦν, τὴν θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ ὑποστρώσιον τῆς δημοσίας γνώμης στὴν Πόλη - Πολιτεία, μιᾶς vox populi πού ἦταν πραγματικὰ vox Dei. Καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν δημοσίαν γνώμην ἀπέρρεε, ὄχι τόσο νομικά, ὅσο πραγματικὰ ἡ λαϊκὴ κυριαρχία, πού κρατοῦσε τὸ Κράτος δημοκρατικὸ, ἐμποδίζοντάς το νὰ γίνῃ Λεβιάθαν, δταν λείπουν οἱ κοινωνικοπολιτικοὶ ἔλεγχοι.

Γ'. ΙΕΡΑΡΧΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ : ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

§ 12. Ἡ ἔννοια καὶ θέσις τοῦ Κράτους.

Τὸν ἀντίποδα τοῦ πολίτη στὸ σῶμα τῆς Πολιτείας ἀποτελοῦσε τὸ Κράτος — ὑπὸ τῆ θετικῆ του ἔννοια, τὴν καὶ μόνην ἐπιστημονικὴν⁵⁶ — σὰν σύνολο

53. Ἀριστοτέλους : Πολιτικά 1326 a, 14-16 καὶ 1281 b, 7-9, ὅπου ὑποστηρίζεται πῶς τὸ πλῆθος κρίνει καλλίτερα τῶν ὀλίγων γιατί μερικοὶ βλέπουν τὴν μιὰ ἀποψη, ἄλλοι τὴν ἄλλη καὶ ἄλλοι μαζί κάθε ἀποψη.

54. Ἀριστοτέλους : «Ἠθικά Νικομάχεια», 1173 a.

55. Θουκυδίδου : «Περικλέους Ἐπιτάφιος» Β, 37.

56. Δ. Βεζανῆ : «Τὸ Κράτος», Ἀθήναι 1947, passim.

φορέων της δημοσίας εξουσίας, σε δεδομένο χρόνο και δεδομένες συνθήκες αναδειξέως του όπως αναφέραμε πιο πάνω. Το Κράτος αυτό ήταν αναμφισβήτητα δημοκρατικό, γιατί στο όλο σύστημα των δημοσίων των σχέσεων, ο Δήμος γενικά και ο πολίτης ειδικά, ήταν «ο κρατών» σύμφωνα με τα προσηνημιονεύθεντα. Οι πολυαρχικές σχέσεις πιο συγκεκριμένα αποτελούσαν ένα σύνολο και σύστημα δρισθετικών και ταυτόχρονα περιοριστικών μηχανισμών, που εξέφραζαν την δημοσία γνώμη, σε αντίποδα της δημοσίας εξουσίας.

Στην Πόλη - Πολιτεία ή δημοσία εξουσία δεν ήταν απολυταρχική, αλλά διεκρίνετο από την συνταγματική αρχή της διακρίσεως των λειτουργιών, με την έννοια που η σύγχρονη πολιτική και νομική φιλοσοφία έχει επεξεργασθή, δηλαδή με την μορφή του συστήματος αλληλοελέγχου και αλληλοεξισοροτήσεως (checks and balances). 'Αλλ' αυτή η αρχή έλκει την καταγωγή της από τον 'Αριστοτέλειο πολιτικό λογισμό, που διέκρινε πως «αί αρχαί νενέμηνται» σε «τρία μόρια» το «βουλευόμενον», το «δικάζον» και το «εκτελεστικόν» των νόμων. Αυτό το σύστημα ήταν η εγγύησή μας έσωτερικής δημοκρατικότητας, δηλαδή με την αποφυγή συγκεκριμένης της δημοσίας εξουσίας σ' ένα φορέα, που παρά τους εξωτερικούς περιορισμούς του μπορούσε να είναι, αν όχι κατά θέση, κατά φύση απολυταρχικό.

§ 13. Νομοθετική λειτουργία.

Και αυτή ακόμη ή νομοθετική λειτουργία, δεν ήταν μονοσωματειακή αλλά δισωματειακή (bicameral system) αφού, εκτός από το κυρίαρχο και συντακτικό θά λέγαμε σώμα—την 'Εκκλησία του Δήμου—είχε ανατεθή σε δύο σώματα: την Βουλή των Πεντακοσίων, ένα είδος Βουλής των 'Αντιπροσώπων, κατά την σύγχρονη όρολογία και την Βουλή του 'Αρείου Πάγου ένα είδος Γερουσίας, mutatis mutandis πάντοτε.

Το έργο της Βουλής των πεντακοσίων ήταν σημαντικό και μάλιστα:

α') το «προγράφειν» και «προβουλεύεσθαι» για την 'Εκκλησία του Δήμου δηλαδή ή κατάρτιση της ημερησίας διατάξεως και ή τεχνική επεξεργασία των θεμάτων που θά τεθούν υπ' όψη της 'Εκκλησίας του Δήμου, αφού κατά την κρατούσα τότε αρχή «οὐδέν ἀπροβούλευτον... ψηφίσασθαι τῷ Δήμῳ»⁵⁷.

β') το «βουλεύεσθαι... τὰ βέλτιστα τῷ Δήμῳ τῶν 'Αθηναίων». Πρόκειται για το έργο, από μέν την άποψη της «Πολιτειακής 'Επιστήμης» της χαράξεως πολιτικής (policy formation) από δέ την άποψη του Πολι-

57. 'Αριστοτέλους: op. cit.

τειακού Δικαίου «νομοθεσίας» ἴτοι θέσεων κανόνων δικαίου, πρὸς τὸ συμφέρον πάντοτε τοῦ Δήμου ἀφοῦ μόνο αὐτὲς εἶναι «οἱ ὀρθὲς Πολίτευες» κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη⁵⁸,

«Ὅσαι μὲν Πολιτεῖαι τὸ κοινῇ συμφέρον σκοποῦσιν αὐταὶ μὲν ὀρθαὶ τυγχάνουσιν... ὅσαι δὲ τὸ σφέτερον τῶν ἀρχόντων ἡμαρτημέναι καὶ πᾶσαι παρεκβάσεις τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν».

γ') ὁ ἐνδοκρατικὸς πολιτικὸς ἔλεγχος τῆς Διοικήσεως, ὁ λεγόμενος σήμερα στὴν Κοινοβουλευτικὴ Δημοκρατία «κοινοβουλευτικὸς». Κατὰ τὴν Ἀριστοτέλειο πάντοτε διαπίστωση⁵⁹,

«Κρίνει δὲ τὰς ἀρχὰς ἡ Βουλὴ τὰς πλείστας καὶ μάλιστα' ὅσαι χρήματα διαχειρίζουσι... συνδιοικεῖ δὲ καὶ ταῖς ἄλλαις ἀρχαῖς τὰ πλείστα».

Ἡ Βουλὴ ἐξ Ἀρείου Πάγου εἶχε ἀριστοκρατικὸ χαρακτήρα. Τὰ μέλη τῆς ὀρίζοντοσαν «ἀριστίνδην» ἀπ' ἀρχόντες κυρίως ἀποσυρμένους ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ὑπηρεσία καὶ ἄλλα εἰδικῆς ἐμπειρίας πρόσωπα, ὥστε ν' ἀποτελεῖ τὸ ἐξισορροπητικὸ τῆς ἐμπειρίας παράγοντα ἐν σχέσει μὲ τὸ παράγοντα τῆς «λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας», ὅπως καὶ σήμερα ἀκόμη συμβαίνει στὸ ὅλο δημοκρατικὸ σύστημα. Αὐτὸ τὸν ἀνασχετικὸ τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας μηχανισμό θὰ τὸν παρατηρήσῃ κανεὶς σὲ ὅλα τὰ δημοκρατικὰ καθεστῶτα πού ἐνδιαφέρονται τόσο γιὰ τὴν θέληση τοῦ λαοῦ ὅσο καὶ γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ λαοῦ, ὅταν ἡ θέληση αὐτὴ καὶ μόνη δὲν μπορεῖ νὰ τὸ προστατεύσῃ⁶⁰.

Τὴν Ἑσχαλοῖαν τοῦ Δήμου δὲν μπορούμε φυσικὰ νὰ τὴν θεωρήσουμε κρατικὸ ὄργανο, ἔστω νομοθετικὸ ἀφοῦ ἦταν ἡ ἔκφραση τῆς «ἀμέσου Δημοκρατίας» στὴν λαϊκὴ κυριαρχία τοῦ Δήμου. Γι' αὐτὸ τὴν ἐξετάσαμε στὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὸν πολίτη μᾶλλον παρά μὲ τὸ Κράτος.

§ 14. Ἡ Ἐκτελεστικὴ λειτουργία.

Ἡ ἐκτελεστικὴ λειτουργία εἶχε θέβαια ἀνατεθῆ στὶς «ἀρχεῖς» πού στελέχωναν διοικητικοὶ λειτουργοὶ ἐπιλεγόμενοι μὲ ψῆφο ἢ κλήρο καὶ διοριζόμενοι, σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ὕστερα ἀπὸ ἐπιτυχῆ δοκιμασία μπροστὰ σὲ Δικαστήριον πού ἐξακρίβωνε τὴν συνδρομὴ ὅλων τῶν τυπικῶν καὶ οὐσιαστικῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν κατάληψιν ἔστω καὶ τιμητικοῦ ἀξιώματος⁶¹. Ἡ

58. Ibid.

59. Ibid.

60. H. Finer : «The Theory and Practice of Modern Government», Revised Edition, 1949, σ. 399, ἐπ. ὅπου ἡ δικαιολογητικὴ βάση τῶν «second chambers». Πάλιν, κατὰ λάθος, ὑποστηρίζεται πὼς ἡ καταγωγή των εὐρίσκεται στὴν Ἀγγλία, ἐνῶ τὸ πρῶτο τέτοιο σῶμα ἀνευρίσκεται στὴν Πόλη-Πολιτεία τῶν Ἀθηνῶν.

61. G. Glotz : La Cité Grecque, Paris 1953, passim.

διοικητική ὀργάνωση τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κράτους κάλυπτε ὅλους τοὺς τομείς τῆς σύγχρονης κρατικῆς δραστηριότητος καὶ μάλιστα :

α') τὸν οἰκονομικὸν τομέα, μὲ τοὺς «μετρονόμους», «σιτοφύλακας» καὶ ἄλλους ποικιλώνυμους λειτουργοὺς ποὺ ἐξησφάλιζαν τὴν διακίνηση τῶν ἀγαθῶν στὴν τοῦ τότε ἐμπορίου καὶ οἰκονομίας γενικώτερα.

β') τὸν δημοσιονομικὸν τομέα, μὲ τοὺς «τελώνιας», τοὺς «πωλητάς», τοὺς «ἀποδέκτας» ποὺ ἐφῆρμοζαν ἓνα ὀρθολογιστικὰ ἄρτιο σύστημα γιὰ τὴν εἰσπραξὴ τῶν «προσόδων» καὶ τὴν διάθεση τῶν «ἀναλωμάτων» τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κράτους τῆς ἐποχῆς⁶².

γ') τὸν τομέα τῶν δημοσίων ἔργων μὲ τοὺς «ὁδοποιούς», τοὺς «ιεροποιούς» καὶ ἄλλους κατασκευαστὲς τῶν σχετικὰ ἀπλῶν τότε κατασκευῶν.

δ') τὸν τομέα τῆς κοινωνικῆς προνοίας καὶ ὑγιεινῆς, ὅπου εὐάριθμοι κρατικοὶ λειτουργοὶ διακονοῦσαν στὴν ὑπηρεσία τῶν «πενήτων» καὶ γενικὰ προσώπων ποὺ εἶχαν ἀνάγκη βοήθειας.

ε') τὸν τομέα τῆς ἀμύνης μὲ τὸν «πολέμαρχο», τοὺς «στρατηγούς» καὶ ὀλόκληρη ἱεραρχία θαυμάτων στρατιωτικῆς ὀργανώσεως, ἀλλ' ὄχι βέβαια μόνιμης στρατοκρατικῆς, ὅπως συνέβαινε στὴν Σπάρτη.

στ') τὸν τομέα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτη, ὄχι μόνον σωματικῆς, ἀλλὰ, κατὰ κύριο λόγο, ἠθικοπολιτικῆς.

Ἡ διοικητικὴ αὐτὴ ὀργάνωση, ἀπὸ αἰρετοῦς ἢ κληρωτοῦς πάντοτε φορεῖς γιὰ τὸν ἀποφεύγεται ἢ γραφειοκρατικοποίηση τοῦ Κράτους—τὸ Γραφεῖο γιὰ τίς ἀνάγκες τοῦ Γραφείου καὶ ὄχι τοῦ Δήμου—ἦτο κάτω ἀπὸ τὴν Διεύθυνση καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν ἑννέα ἀρχόντων, ποὺ λογίζονταν ὡς κληρονόμοι τῆς ἄλλοτε βασιλικῆς ἐξουσίας. Οἱ ἀρχοντες αὐτοὶ πέραν ἀπὸ τοὺς ἐπώνυμους, ὡς ποῦμε λειτουργοὺς, εἶχαν καὶ τὸ ἀπαραίτητο διοικητικὸ προσωπικόν, ἀνώνυμο αὐτό, ὡς π.χ. παρέδρους, γραμματεῖς, ὑπογραμματεῖς, κήρυκες ὑπηρέτες κλπ.⁶³

§ 15. Ἡ δικαιοδοτικὴ λειτουργία.

Τέλος ἡ δικαστικὴ λειτουργία ἦταν ἀνατεθειμένη σὲ ἄρτιο σύστημα δικαιοδοσιῶν ἢ δικαστηρίων, τὰ ὅποια παρέμεναν πάντοτε οἱ «φύλακες» τῶν δικαίων τῶν πολιτῶν ποὺ, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἦσαν τὰ «παινικὰ καὶ φυλακτικὰ τῆς εὐδαιμονίας τῶν μορίων αὐτῆς τῆ πολιτικῆς κοινωνίας»⁶⁴. Τὰ ἀξιωματημιόνευτα Δικαστήρια τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κράτους ἦσαν τὰ κάτωθι⁶⁵ :

62. Α. Μ. Ἀνδρεάδου : «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας», Τόμος Α', Ἀθήναι 1928, passim.

63. Ε. Α. Πεζοπούλου : «Ἀθηναίων Πολιτεία» εἰς Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαίδειαν, Τόμος Β', σ. 82 ἑπ.

64. Ἀριστοτέλους : «Ἠθικὰ Νικομάχεια» 1129 e, 2.

65. Β. Κανταρέ : «Δίκαιον—Ἑλλάς», εἰς Λεξικὸν «ΗΛΙΟΣ», Τόμος Ε', σ. 903-904.

α') Ὁ Ἄρειος Πάγος, τὸ ἀνώτατο τακτικὸ δικαστήριον ποῦ δικαιοδοτοῦσε σὲ ποινικά, κατὰ κύριον λόγον ἀδικήματα ποῦ στρεφόντουσαν κατὰ τῆς ζωῆς, τιμῆς καὶ περιουσίας τῶν πολιτῶν ὡς π.χ. φόνους, φαρμακεῖες κλπ.

β') Τὰ Ἐφετεριακὰ Δικαστήρια, ἤτοι τὸ Παλλάδιον, τὸ Δελφίνιον κλπ. ποῦ δικαιοδοτοῦσαν σὲ δευτέρου βαθμοῦ, ὡς π.χ. ἐφέσεις κατὰ ἀποφάσεων διαιτητῶν κ.ἀ.

γ') Οἱ 40 δικαστῆς καὶ διαιτητῆς σὲ πρώτου βαθμοῦ, γιὰ ἀστικές ἰδίως διαφορὰς διακανονιζόμενες μὲ σύνταμη καὶ ἀδάπανη διαδικασία.

δ') τὰ εἰδικὰ Δικαστήρια, ὡς τὸ Ναυτοδικεῖον γιὰ τὶς ναυτικὰς ἀμφισθητήσεις, τὸ Δικαστήριον τῶν Ἀγορανόμων γιὰ τὶς Ἀγορανομικὰς, τὸ τῶν Ἐπιμελητῶν γιὰ τὶς Ἐμπορικὰς, τῶν Σιτοφυλάκων κ.ο.κ.

ε') τὸ Ἀνώτατον Δικαστήριον τῆς Ἡλιαίας ὑπὸ μορφὴν 6.000 ἐνόρκων κατὰ ἓνα τρόπο, ποῦ ὀρκιζόταν ὅτι «δὲν θὰ κρίνουν ἕνεκα χάριτος ἢ ἐχθρας» καὶ ὅτι «ἀκροάζονται τῶν τε κατηγορῶν καὶ τῶν κατηγορουμένων».

Μὲ αὐτὸ τὸ πλήρες καὶ ἄριστον δικαιοδοτικὸν σύστημα ὅλες οἱ διαφορὰς καὶ ἀμφισθητήσεις, ἀστικές, ποινικὰς καὶ διοικητικὰς—κατὰ τὴν σύγχρονον διάκρισίν τούς—εὑρίσκαν γρήγορον καὶ δίκαιον ἐπίλυσήν τούς, εἰς τὸ πλαίσιον ὅχι μόνον ἐλέγχου νομιμότητος τῆς κρατικῆς δραστηριότητος, ἀλλὰ καὶ ἐλέγχου συνταγματικότητος, ἕπως ἀπεδείξαμε σὲ εἰδικὴν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου μελέτην μας⁶⁶.

§ 16. Κράτος Ἠθικῆς καὶ Δικαίου.

Κατὰ γενικὴν ἀρχὴν ἡ ρύθμισις τοῦ δημοσίου βίου ἦταν περισσώτερον αὐτόνομη παρά ἐτερόνομη. Στηριζόταν δηλαδὴ περισσώτερον στὴν ἐσωτερικὴν ἐπιταγὴν τοῦ ἠθικοῦ κανόνος, παρά στὴν ἐξωτερικὴν ἐπιταγὴν τοῦ κανόνος δικαίου. Καὶ ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ ἐπιταγὴ δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ ἀπόρροια ὀρθῆς καὶ ἐντατικῆς παιδείας, πρὸς τὴν κατεύθυνσην διαμορφώσεως τοῦ «καλοῦ ἀγαθοῦ ἀνθρώπου»⁶⁷. Ὅπως χαρακτηριστικὰ τονίζει ὁ Καθηγητῆς κ. Γ. Δασκαλάκης, τὴν ἐποχὴν ἐκείνην «τὸ τί ὀφείλω νὰ πράξω καὶ ποιά πρέπει νὰ εἶναι ἡ συμπεριφορὰ μου πρὸς τοὺς ἄλλους ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ μένα τὸν ἴδιον καὶ τὸ κοινωνικόν μου περιβάλλον. . . Μιὰ ἐπιβαλλόμενη ἀπ' ἔξω καὶ γενικῶς ἐσχύουσα ἠθικὴ, δοσμένη ἀπὸ θεοῦ ἢ ἡγεμόνες, εἶναι ἀγνωστὴ στὴν Ἀρχαίαν Ἑλλάδα»⁶⁸. Ἔτσι διαμορφώθηκε τὸ κλασσικὸν τρίπτυχον: εὐνομία, ἰσονομία καὶ ὀλιγονομία.

66. Δ. Π. Οικονόμου: *Le Contrôle Juridictionnel de Constitutionnalité des Lois*, etc. εἰς *Revue Hellénique de Droit International et Comparé*, 1959.

67. W. W. Jaeger: «*Paideia: The Ideals of Greek Culture*», Τρεῖς Τόμοι (Μετ. Ἀγγλ. G. Highet) Oxford 1939-1944, *passim*.

68. Γ. Δασκαλάκης: «εἰς Δελτίον NATO».

Ἡ εὐνομία στηριζόταν στὴν ὀρθὴ μέθοδο παραγωγῆς τῶν κανόνων δικαίου ἀπὸ τὸ περὶ δικαίου συναίσθημα τῆς Ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, πού ὀρίζεται σὰν «μόνοια τῆς ψυχῆς πρὸς αὐτὴν καὶ εὐταξία τῶν τῆς ψυχῆς μερῶν πρὸς ἀλλήλα τε καὶ περὶ ἀλλήλα»⁶⁹. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο «ὁ σεβασμὸς τοῦ Νόμου καὶ ἡ λατρεία τῆς δικαιοσύνης ἦταν ἡ οὐσία τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ»⁷⁰. Καὶ μόνο κατὰ τὸ μέτρο πού δὲν μπορούσε ἡ ἠθικὴ νὰ καθορίσῃ τὴν δεοντολογία, ἔπου δηλαδὴ κατὰ τὸν Πλατωνικὸ ἔρισμό⁷¹,

«ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων οὐδενὸς ἱκανὴ φύεται ὥστε γινῶναι τε τὰ συμφέροντα ἀνθρώποις εἰς πολιτείαν»

χρειαζόταν ὁ σοφὸς πᾶ νομοθέτης, σὰν τὸν Σόλωνα, τὸν Κλεισθένη κλπ.

Ἐξ ἄλλου, ἐπειδὴ καὶ ἡ κρατικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ δραστηριότητα δὲν ἀπέβλεπε παρὰ τὸ γενικὸ συμφέρον — «τὰ βέλτιστα τῷ Δήμῳ...» — δὲν ὑπῆρχε, οὔτε ὁ λόγος, οὔτε ἔδαφος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀντιδιαστολῆς μεταξὺ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, ἀπὸ καὶ τὸ Κράτος καὶ ὁ πολίτης τὸ δημόσιον συμφέρον ἐξυπηρετοῦν. Τὴν διάκριση αὐτὴ θὰ τὴν βροῦμε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν μετακλασικὴ περίοδο τῆς παρακμῆς : στὸν Δημοσθένη⁷². Ἡ ἔλλειψη Δημοσίου Δικαίου, ἀντικαθίστατο, ἄλλωστε, ἀπὸ τὴν Πολιτικὴν Ἐπιστήμην καὶ Φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία καὶ ἐπεξεργάζετο τὸ ἠθικὸ περισσότερο παρὰ τὸ νομικὸ «δέον γενέσθαι». Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γεγονός ὅτι ἐνῶ οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἀνέπτυξαν ὅλες τὶς Ἐπιστήμες, μίαν μόνον ἔφησαν ὑπανάπτυκτη : τὴν «Νομικὴ Ἐπιστήμη». Γιατὶ πολὺ ὀλίγο τὴν εἶχαν ἀνάγκη. Καὶ ἔπου ὁ Νόμος τοὺς ἦταν ἀναγκαῖος, δὲν τὸν ἀνεζήτουν «ἐν οἰκίμασι καὶ θηρώμασι» ἀλλὰ ἐν ταῖς ἡθέσει τῶν πολιτευομένων⁷³, πρᾶγμα πού θυμίζει τὸν χριστιανικὸν νόμον, τὸν «γεγραμμένον ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν...» κατὰ τὴν Ἀποστολικὴν διατύπωση.

Τὴν ἰσονομία, πού ἀποτελεῖ τόσο σημαντικὰ ἀκρογωνιαῖο λίθο τοῦ Δημοκρατικοῦ οἰκοδομήματος, θὰ τὴν βροῦμε ὡς ἀρχὴ τῆς ἰσότητος, ποιοτικὴ μᾶλλον παρὰ ποσοτικὴ : «τοῖς πολίταις τὰ ἴσα εἶναι»⁷⁴ πρᾶγμα πού στὴν πράξιν σημαίνει δύο βασικὰ ἐπιτεύγματα :

α') τὴν ἔλλειψη διακρίσεων, οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν στὴν πράγματι δημοσία ζωὴ τῶν Ἀθηναίων. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Περικλῆς⁷⁵.

69. C. E. Periphanakis : «La Theorie Grecque du Droit et le Classicisme actuel», Ἀθήναι 1946, σ. 13 ἑπ.

70. X. L. Messinesi : op. cit., σ. 193.

71. Πλάτωνος : op. cit.

72. Γ. Μαριδάκης : «Demosthène, le Theorecian du Droit», εἰς Revue de Droit Comparé, 1948.

73. Γ. Δασκαλάκη : «Ἑλληνικὴ Συνταγματικὴ Ἱστορία», Ἀθήναι 1947, σ. 140.

74. Κ. Νικολαίδου : op. cit.

75. Θουκυδίδου : «Περικλέους Ἐπιτάφιος», Β 37.

«μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἐν τῇ εὐδοκίμῃ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεόν ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πέναν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν ὄρασαι τὴν Πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεῖα κεκώλυται...»

β') τὴν ὑπαρξὴ τῶν αὐτῶν δυνατοτήτων καὶ εὐκαιριῶν δράσεως τῶν πολιτῶν, ἀκόμη, δὲ καὶ ἀντιδράσεως τῶν στὴν ἀσκησι, τῆς δημοσίας ἐξουσίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ νομικὴ περιγραφὴ δικαιωμάτων, ἀφοῦ σήμερα ξέρουμε πῶς οἱ λεγόμενες Λαϊκὲς Δημοκρατίες τὰ δικαιώματα αὐτὰ ὑπάρχουν πλοῦσια «στὰ χαρτιά» λείπουν ὅμως στὴν πραγματικότητα. Στὴν πραγματικότητα τὸ Ἀθηναϊκὸ Κράτος ἐξησφάλιζε συνθήκες ἀνταγωνιστικοῦ καὶ εὐγενοῦς ἀμιλλῆς καὶ ἀθλήσεως. Ὅπως λέγει καὶ πάλιν ὁ Περικλῆς στὸν Ἐπιτάφιό του ⁷⁶, «καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἂν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλειστοῖ ἂν ἴδῃ καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστα ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὐταρκεῖς παρέχεσθαι...»

Σὲ συνάρτηση μὲ τὴν εὐνομία καὶ ἰσονομία τελοῦσε βέβαια καὶ ἡ ὀλιγονομία τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κράτους, ποὺ ὀφείλετο στὴν δυσχέρεια ἀλλαγῆς τῶν παλαιῶν καὶ τῆς θεσμοθετήσεως τῶν νέων νόμων. Καὶ πάλι ὁ Σταγειρίτης φιλόσοφος δὲν παρέλειψε νὰ παρατηρήσῃ πῶς ὁ Νόμος ἀντλεῖ τὴν δύναμή του ποὺ πείθει τοὺς πολῖτες μόνον μὲ τὸν ἔθισμό. ποὺ ἀπαιτεῖ χρόνον» ὑπογραμμίζοντας καὶ προβλέποντας ἔτσι τὸ γνωστὸ Ρωμαϊκὸ δόγμα «*plurimae leges pessima republica*» μὲ τὴν πρόσθετη παρατήρηση, ποὺ σήμερα σὲ μᾶς πρέπει νὰ προσεχθῇ ἰδιαίτερα, ὅτι «ἡ εὐκόλη μετάβαση ἀπὸ τοὺς ὑπάρχοντες νόμους σὲ ἄλλους νεώτερους ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἐξασθένηση τῆς δυνάμεως τῶν νόμων» ⁷⁷.

Ἄλλὰ οἱ νόμοι ἦσαν ἰσχυρότεροι παρὰ ποτὲ ⁷⁸. Ὁ Δημόκριτος—Σπαρτιάτης «κουτσλιγκ» ποὺ συνοδεύει τὸν Δαρεῖο στὴν ἐκστρατεία του γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἑλλάδος—ἐξηγεῖ στὸν Πέρση Μονάρχη γιατί μπορεί νὰ νικήσουν οἱ στρατιωτικὰ ἀνοργάνωτοι Ἀθηναῖοι ἕνα τέτοιο «μικταριστικὸ» στρατό: «γιατὶ οἱ Ἀθηναῖοι ὑπακούουν στὸν Νόμο περισσότερο ἀπ' ὅτι οἱ θεοὶ σου σὲ σένα».

76. Ibid.

77. Κ. Δ. Γεωργούλη: «Ἀριστοτέλης» εἰς Ἑγκ. Λεξικὸν «ΗΛΙΟΣ», Τόμος Γ' σ. 580.

78. G. Thomson: «Studies in Ancient Greek Society», London 1949, passim. Ὁ Νόμος εἶναι γιὰ τὸν Πίνδαρο «Βασιλεὺς», γιὰ τὸν Ἡρόδοτο «κυρίαρχος» καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα «ὁ Δεσπότης».

Δ'. ΣΥΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ : ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

§ 17. Οί εξισορροπητικοί μηχανισμοί.

Σ' αὐτὴν τὴν Πολιτεία, ὅπως σὲ κάθε Πολιτεία, ὅπου δημοσία ἐξουσία καὶ δημοσία γνώμη ἦταν, καὶ εἶναι, ἀντιμέτωπες ἢ ἀντίθεση Κράτους καὶ Πολίτη ἔρχεται σὰν φυσιολογικὸ φαινόμενον, ἀφοῦ ἡ δημοσία ἐξουσία ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τὸ «κοινόν», ἡ δὲ δημοσία γνώμη, τὸ Κράτος. Ἡ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τίς δύο ἐστίες δυνάμεως—καὶ πηγὲς τοῦ ἀκόμῃ—στρέφεται πρὸς τὴν ἄλλη, καὶ γιὰ νὰ συντηρηθῇ καὶ γιὰ ν' ἀναπτυχθῇ σὲ βάρος της. Μὲ ἄλλους λόγους, καὶ ἀπὸ νομικὴ ἢ τυπικὴ σκοπιά, δικαιώματα τοῦ πολίτη σημαίνουν ὑποχρεώσεις τοῦ πολίτη. Πῶς λοιπὸν ἀπὸ τὴν φυσιολογικὴ αὐτὴ ἀντίθεση, δημιουργήθηκε ἡ σύνοψη Κράτους καὶ Πολίτη στὴν Πόλη-Πολιτεία γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε πρὸ πάντων, χρησιμοποιώντας τὴν μεταφορὰ τῶν δύο σκελῶν τοῦ ἰδίου σώματος;

Σὲ ἔσχατη ἀνάλυση ἔχουμε στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὴν δυναμικὴ ἀποψη τῶν δημοσίων σχέσεων (dynamics) ποὺ ἐμφανίζεται στὴν ἀμοιβαία τῶν δύο τούτων παραγόντων, Κράτους καὶ Πολίτη, κυβερνώντων καὶ κυβερνωμένων, ἐπίδραση καὶ ἀντίδραση, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ, εἴτε στὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐνὸς στὸν ἄλλο, ὅποτε ἔχουμε, εἴτε ἐλοκληρωτισμὸ μὲ ἐπιβολὴ τοῦ Κράτους, εἴτε ἀναρχισμὸ μὲ ἐπιβολὴ τοῦ πολίτη, εἴτε στὴν ἀλληλοεξισορρόπηση. Δημοκρατία πραγματικὴ εἶναι τὸ καθ' ἑστῶς ἐκείνο στὸ ὁποῖο οἱ ἱεραρχικὲς καὶ πολυαρχικὲς σχέσεις ἐξισορροποῦνται, μὲ συναλλακτικὲς σχέσεις ποὺ δημιουργοῦν δύο εἰδῶν, θεσμοὺς πολιτειακοὺς ποὺ ἐγγυῶνται τὴν ἐνότητα καὶ πολιτικοὺς ποὺ ἐγγυῶνται τὴν διαφοροποίησιν.

Καὶ στὸ ἐρώτημα τοῦ πῶς ἐπιτυγχάνεται αὐτὴ ἡ δημιουργία τῆς ἰσορροπίας, θ' ἀπαντήσουμε μὲ τὴν παρατήρησιν τοῦ Α. Τόυνπη γιὰ τὴν ἀνάλυσιν τῆς ἀναπτύξεως (analysis of growth). Ἐκεῖ λέγει πῶς ἡ Πολιτεία δὲν εἶναι οὔτε σύνολον ἀτόμων, οὔτε ὀργανισμὸς μὲ τὰ ἅμα σὰν ἓνα εἶδος κυττάρων. Ἐἶναι «ἓνα σύστημα σχέσεων μεταξὺ ἀτόμων ... Ἄλλὰ ἡ πηγὴ τῆς δράσεως εἶναι στὰ ἅμα. Κάθε ἀνάπτυξιν ὀφείλεται εἴτε σὲ δημιουργικὰ ἅμα, εἴτε σὲ μικρὲς μειοψηφίαις ἀτόμων, ποὺ τὸ ἔργον αὐτῶν εἶναι διττό : ἡ ἐπίτευξιν τῆς ἐμπνευσέως αὐτῶν καὶ ἡ προσαρμογὴ τῆς κοινωνίας πρὸς αὐτὸ τὸν νέον τρόπο ζωῆς»⁷⁹.

79. A. J. Toynbee : op. cit., σ. 922.

§ 18. Πολιτειακοὶ καὶ Πολιτικοὶ Θεομοί.

Προτὸν προχωρήσουμε στὴν διάκριση αὐτή, πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι ὁ θεομὸς δὲν εἶναι παρὰ ἢ τυποποίησις ὠρισμένων σχέσεων σὲ διαδικασία (process), ποὺ ἐξασφαλίζει μιὰ τακτικότητα καὶ, πρὸ παντὸς εὐδιάκριτη μορφή⁸⁰. Καὶ τὴν τακτικότητα καὶ τὴν μορφή τὴν δημιουργεῖ κατὰ κανόνα ἢ ἐπανάληψη ἢ ἡ χρονικὴ συνέχεια στὴν ὑπαρξὴ τῶν σχέσεων αὐτῶν, ποὺ μπορεῖ νὰ φθάσῃ μέχρι τὴν παράδοσι (tradition) ποὺ εἶναι πάντοτε θεομοιοῦς.

Οἱ θεομοὶ στὴν Πολιτεία τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως καὶ σὲ κάθε Πολιτεία, ἔχουν τὴν βασικὴ διάκριση σὲ Πολιτειακοὺς καὶ Πολιτικοὺς Πολιτειακοὺς θεομοὺς χρειάζεται ἢ Πολιτεία γιὰ τὴν δημιουργία καὶ στερέωση τῶν θεμελιῶν της : τῆς ἐνότητος ὄλων, Κράτους καὶ Πολιτῶν, ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, πάνω στὰ βασικὰ καὶ θεμελιώδη, χωρὶς νὰ ἔχη καὶ τόσο μεγάλη σημασία, ποιά εἶναι τὰ βασικὰ καὶ θεμελιώδη. Σημασία ἔχει, μιὰ Πολιτεία νὰ ἔχη βασικὰ καὶ θεμελιώδη, κατὰ κοινὴ συνείδηση καὶ νὰ ἐπιτυγχάνῃ τὴν ὁμοφωνία πάνω σ' αὐτά, κατὰ τὴν ὅλη πολιτειολογικὴ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ μέχρι σήμερα. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς πολιτειακοὺς θεομοὺς αὐσιωδέστερος εἶναι τὸ Σύνταγμα. Ἀκολουθοῦν ἄλλοι, ὅπως π.χ. στὴν σύγχρονη Ἑλλάδα τὸ Στέμμα, κλπ.

Τοὺς πολιτικούς ὅμως θεομοὺς διέπει ἄλλη λογικὴ, ὄχι θεμελιῶν ἀλλὰ οἰκοδομήματος. Ὅχι τόσο ἐνότητα, ὅσο διαφοροποίηση, ὄχι κἀν μονιμότητα, ἀλλὰ ἀλλαγὴ.

Πολιτικὴ, ὅταν φαινόμενο τοῦ δημοσίου βίου, δὲν εἶναι παρὰ ἢ διατύπωση αἰτημάτων, τῶν διαφόρων μερῶν ἐπὶ τοῦ ἐνιαίου ὄλου, καί, ἀντίστοιχα τοῦ ἐνιαίου ὄλου ἐπὶ τῶν μερῶν. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐννοια τοῦ γενικοῦ ἢ δημοσίου συμφέροντος, ποὺ ἀφορᾷ τὸ ἐνιαῖον ὄλον, καὶ τῶν ἐιδικῶν συμφερόντων ὡς π.χ. ὁμαδικῶν, ἀτομικῶν κλπ. Ἡ ἱκανοποίηση τῶν μὲν στρέφεται πρὸς τὰ δὲ καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτά. Ἄν καὶ ὑπάρχῃ τόση δυσκολία στὴν διάκριση καὶ μάλιστα τὸ κριτήριό της, ἰδιαίτερα δὲ στὸν ὄρισμό τοῦ γενικοῦ συμφέροντος⁸¹, ὅλη ἡ πολιτικὴ διαδικασία στρέφεται στὸν ὄρισμό τῶν συμφερόντων αὐτῶν. Αὐτὸ ἄλλωστε τὸ κριτήριον χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὸ χαρακτηρισμὸ τῶν ὀρθῶν πολιτευμάτων καὶ τῶν παρεκβάσεών τους⁸².

80. M. Hauriou : «La Theorie de l'Institution etc.», εἰς Cahiers de la nouvelle Journal, 1925. passim καὶ G. Rénard : «La Theorie de l'Institution : Essai d'Ontologie Juridique, Paris 1930, κλπ., γιὰ τὴν προέλευση τῆς θεωρίας περὶ θεομοῦ.

81. Δ. Π. Οἰκονόμου : «Ἡ Ὄργάνωσις εἰς τὸ Σύγχρονον Κράτος», ὁρ. cit., ὅπου γενικὸ διάγραμμα τῶν θεωριῶν περὶ γενικοῦ συμφέροντος.

82. Δ. Βεζανῆ : ὁρ. cit. : κριτήριον εἶναι τὸ ἐὰν οἱ ἀρχοντες ἐξυπηρετοῦν τὸ συμφέρον τῶν, ἢ τὸ συμφέρον τοῦ Δήμου.

Πολιτικοί λοιπόν θεσμοί είναι εκείνοι πού προσπαθοῦν νά καθορίσουν τήν συστοιχία τῶν συμφερόντων, στήν μεγάλη τους διαφοροποίηση καί τίς πολλές συνήθως ἀντιθέσεις. Καί στήν Πόλη - Πολιτεία ἦταν βασικά τρεῖς :

α') τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη, σάν ἀτόμου, μέ τήν ἔννοια τῆς ἔννομης ἀπαιτήσεως γιά πράξη ἢ παράλειψη.

β) αἱ ὁμάδες συμφερόντων ἢ πιέσεως (interest of pressure groups), καί

γ') τὰ πολιτικά κόμματα.

§ 19. Τὰ δικαιώματα τοῦ Πολίτη - Κρατικές ὑποχρεώσεις.

Στήν Κλασσική Πόλη - Πολιτεία, ὁ Πολίτης εἶχε ὠρισμένα «ἔνδικα μέσα» πραγματώσεως ἀπαιτήσεων πού μπορούσε νά ἔχη ἔναντι τοῦ Κράτους, κυρίως δέ τήν γραφήν παρανόμων, μέ τήν ὁποία μπορούσε νά προσβάλῃ κάθε πράξη εἴτε γιά ἀντισυνταγματικότητα εἴτε γιά ἀπλή παράβαση τῶν νόμων, ὅπως π.χ. ἐλέπουμε στόν «κατά Τιμοκράτους» λόγο τοῦ Δημοσθένη, ὅπου ζητεῖται ἡ ἀκύρωσις παροχῆς εἰς ξένον δικαιωμάτων τὰ ὁποία δέν εἶχαν παρασχεθῆ σέ Ἀθηναῖο πολίτη⁸³. Ἀντίστοιχα τὸ Κράτος ἦτοι οἱ ἄρχοντες ὤφειλαν σεβασμὸ τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη, σέ τυχόν δέ ἀντίθετη περίπτωσι, ἐκτός ἀπὸ τὸ ἔνδικο μέσο ὁ πολίτης εἶχε, καί ἴσως πολὺ ἀποτελεσματικώτερο, τήν *ἰ κ ε τ ρ ῖ α ν*. Ἐνα εἶδος ἐπερωτήσεως στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, μέ τήν κατάθεσι, κλάδου ἐλαίας κλπ.

Ἡ ἔλλειψη νομικῆς περιγραφῆς καί κατοχυρώσεως τῶν δικαιωμάτων πολιτῶν καί ὑποχρεώσεων κρατικῶν, δέν ἐσήμαινε ἔλλειψη ρυθμίσεως τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων, ἀλλά ἐσήμαινε καταφυγὴ στήν δικαιοσύνη μόνο στήν ἔσχατη ἀνάγκη, ὄχι τόσο γιά τήν διατήρησι τῆς ἰσορροπίας, ὅσο γιά τήν ἀποκατάστασίν της ὅταν διαταράσσεται. Καί γι' αὐτὸ ὁ ἀριθμὸς τῶν δικῶν ἦτο μικρός, ἐνῶ ἡ σημασία των τόσο μεγάλη.

§ 20. Οἱ ὁμάδες συμφερόντων ἢ πιέσεως.

Πέραν ἀπὸ τὰ δικαιώματα, νομικοῦ βέβαια χαρακτήρα, ὑπῆρχαν καί συναλλακτικὲς σχέσεις ὑπὸ τήν μορφή τῆς ὁμαδικῆς δράσεως καί ἀντιδράσεως ἀρχόντων καί ἀρχομένων. Πρόκειται γιά τίς «ἐταιρεῖες», συλλόγους πού εἶχαν σάν σκοπὸ τους τήν ἐπιδίωξι κοινῶν τῶν μελῶν τους σκοπῶν, πολιτικοῦ κατὰ κανόνα χαρακτήρα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο καί εἶχαν στενὴ σχέση, μέ ἄρχοντας καί ἀρχομένους, ἀκόμη δέ καί σύνδεσμο μέ τὰ πολιτικὰ κόμματα. Ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τήν σχετικὴ ἔρευνα «δέν ὑπῆρξε Ἀθηναϊκὸν κόμμα

83. D. Deener : «Judicial Review in Modern Constitutional Systems», εἰς American Political Science Review, 1952, σ. 1079-1099.

τὸ ὅποιον νὰ μὴ εἶχε ὀργανωμέναις ἑταιρείαις ἢ μᾶλλον δὲν ὑπῆρξαν ἐπιφανῆ στελέχη διαφόρων μερίδων μὴ διαθέτονα τοιοῦτους πολιτικούς συλλόγους⁸⁴.

Ἡ δράση τῶν ἑμάδων αὐτῶν εἶχε κίνητρο ἓνα κρῆμα ἀτομικῶν καὶ γενικῶν συμφερόντων ἢ μᾶλλον ἓνα ἰδιότυπο συνδυασμὸν τους. Καίτοι πάντοτε οἱ διαφορὲς ἐνεφανίζοντο σὺν διαφωνίαις γύρω ἀπὸ τὸ γενικὸ συμφέρον, ὁ Λυσίας δὲν παρέλειπε νὰ τονίσῃ ὅτι «οὐ περὶ πολιτείας εἰσὶν αἱ πρὸς ἀλλήλους διαφοραὶ, ἀλλὰ περὶ τῶν ἰδία συμφερόντων ἐκάστου»⁸⁵, ἐνῶ ὁ Ἰσοκράτης ἐπιμένει πῶς «τάς ἑταιρείαις συνήγον οὐχ ὑπὲρ τῶν ἰδία συμφερόντων, ἀλλ' ἐπὶ τῇ τοῦ πλήθους ὠφελείᾳ»⁸⁶. Τὸ γεγονός εἶναι, σὲ κάθε περίπτωση ὅτι ὁ σχηματισμὸς τῶν ἑμάδων αὐτῶν πίεσεως, ἀφοροῦσε κάποιον εἶδος συμφέροντος, τὴν ἀνεύρεση τοῦ ὅποιου μόνον ἔρευνα εἰδικῆ μπορεῖ νὰ ἐπιτύχῃ⁸⁷.

Οἱ ἑμάδες αὐτές, ἀσκοῦσαν πίεση καὶ πρὸς τὰ ἑπάνω—τοὺς ἄρχοντες—πολλὲς δὲ φορές, μὲ μυστικὴ ὀργάνωση καὶ δράση μετετρέποντο σὲ «συνωμοσίες» καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶχαν κάποτε ἀπαγορευθῆ καὶ ἀπὸ τοὺς δημοκρατικούς, γιὰ «ἀνατρεπτικὴ» δραστηριότητα, καὶ πρὸς τὰ κάτω, μὲ τὴν στρατολογία μελῶν, «ἐταίρων», ποὺ θὰ βοηθοῦσαν στὴν ἐπίτευξη τῶν σκοπῶν τῆς ἑταιρείας, ὅπως εἶχε κατηγορηθῆ κάποτε ὁ Ἀλκιβιάδης. Σ' ὅλες τίς περιπτώσεις ἀπέβλεπαν στὴν ἰκανοποίησιν μι κ τ ο ὕ συμφέροντος, γενικοῦ καὶ ἰδιωτικοῦ καὶ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Στεργιοπούλου «ἐγίνοντο ἐπεμβάσεις εἰς τὰ παντοῖα συλλογικὰ ἔργα τὰ προβλεπόμενα ὑπὸ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Συντάγματος»⁸⁸.

§ 21. Τὰ πολιτικὰ Κόμματα.

Στὴν Πόλη - Πολιτεία τῶν Ἀθηνῶν γεννήθησαν καὶ ἀνεπαύχθησαν τὰ πρῶτα γνήσια πολιτικὰ κόμματα στὴν Ἱστορία⁸⁹, ἀρχικὰ μὲν κατὰ τὴν προκλασικὴ περίοδο τῆς κρίσεως, ταξικῆς μορφῆς—πεδῆεις, παράλιοι καὶ θιάκρια ἢ γεωργοὶ καὶ δημιουργοὶ κ.ο.κ.—ἔπειτα δὲ καθαρὰ πολιτικὰ κόμματα, μὲ ὀνομασία ποικίλλουσα ὡς π.χ. «μερίς» ἢ «μοῖρα» ἢ «τάξις» ἢ «αἵρεσις», ἀκόμη δὲ καὶ «στάσις» κατὰ τὴν περίοδο τῆς προκλασικῆς πολιτικοκοινωνικῆς ἀνωμαλίας.

84. Κ. Δ. Στεργιοπούλου : *op. cit.*, Τόμος Β', σ. 42.

85. *Cf.* : Κ. Δ. Στεργιοπούλου : *op. cit.*

86. *Ibid.*

87. Ἰω. Πανταζίδου : «Περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις Πολιτικῶν Ἑταιρειῶν», Ἀθήναι 1892, *passim*.

88. Κ. Δ. Στεργιοπούλου : *op. cit.*

89. R. M. MacIver : *The Web of Government*, N.Y. 1947, σ. 209, ποὺ πεπλανημένα ὑποστηρίζει πῶς «στὴν Ἀθήνα δὲν ὑπῆρχαν πολιτικὰ κόμματα. Γιὰ πρώτη φορὰ δημιουργήθησαν στὴν Ἀγγλία τὸν 18ον αἰῶνα»!!!.

Στήν κλασική περίοδο τὰ κριτήρια κομματικής διακρίσεως τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν, ἦσαν πολιτικά, ἀφοῦ τὰ δύο κόμματα διέφερον ὡς πρὸς τὸ κόμμα ποῦ ἦταν ἀντίθετο πρὸς τὴν Σολώνειο μεταρρύθμιση, καὶ δημοκρατικὸ εἶδος τῆς πολιτικῆς διακυβερνήσεως τὴν ὅποιαν ὑπεστήριζαν: ὀλιγαρχικὸ κόμμα ὑπὸ τὸν Κλεισθένη, ποῦ ἠγωνίζετο γιὰ τὴν διατήρηση τῶν δημοκρατικῶν ἐπιτευγμάτων. Συντηρητικὸ τῶν παλαιῶν ὀλιγαρχικῶν θεσμῶν τὸ πρῶτο, προοδευτικὸ πρὸς τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς τὸ δεύτερο: «Οἱ πεδιεῖς διατηροῦνται ὡς παλαιοὶ συντηρητικοί, ἐνῶ οἱ παράλιοι καὶ οἱ διάκριαι συνεκρότησαν τὸ νέον κόμμα... Τὰ δύο κόμματα κατέλαβον τὰς δύο ἄκρας θέσεις... Ὁ Σόλων μὲ τὸ πολίτευμά του εἶχε καθορίσει τὴν βάση τοῦ ἀγῶνος αὐτῶν»⁹⁰.

Τὰ δύο αὐτὰ κόμματα, δὲν ἀποτελοῦσαν τεχνικά, εἰμὴ τὸν μηχανισμό τοῦ λόγου καὶ ἀντιλόγου, μὲ τὸν ὅποιο εἶχε ὀργανωθῆ ἡ θέση τῶν διαφόρων θεμάτων γιὰ συζήτηση στὸ Δῆμο, τὸ πλῆθος. Τὸ σύνολο τῶν θεμάτων, τόσον ἐσωτερικῆς, ὅσο καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀποτελοῦσε τὸ κομματικὸ πρόγραμμα, ποῦ ἐκαλεῖτο νὰ ἐπιλέξῃ τὸ Ἀθηναϊκὸ ἐκλογικὸ σῆμα. Μὲ κομματικὴ ἡγεσία καὶ πλήρη κομματικὴ διάρθρωση, τὰ πολιτικὰ κόμματα τῆς Πόλης - Πολιτείας ἀποτελοῦσαν τὴν τελειότερη μεθόδευση τῆς δημοσίας συζητήσεως⁹¹ καὶ ἀντιδικίας, μὲ τὴν ἀπλούστευση τοῦ ἔργου τοῦ Δήμου γιὰ ἐπιλογή, ἔχει μεταξύ πολλῶν, ἀλλὰ βασικά δύο διαζευκτικῶν τάσεων καὶ κατευθύνσεων: συντήρηση ἢ πρόοδος - ἀλλαγὴ⁹².

Παράλληλα πρὸς τὴν ἀποστολὴ αὐτῆς τῆς ὀργανώσεως τῆς δημοσίας συζητήσεως καί, κατὰ συνέπειαν τῆς ὑπευθυνοποιήσεως τῆς δημοσίας γνώμης, τὰ πολιτικὰ κόμματα συνέτειναν κατὰ πολὺ στὴν στρατολόγησιν καὶ ἀνάδειξιν τῆς κρατικῆς ἡγεσίας, μέσα ἀπὸ τὴν αὐτοπαίδευση τῶν στελεχῶν στὴν δημοκρατικὴ ἐπιβολὴ ἀπόψεων, καὶ τὴν ὀμαλὴ ἀνοδό τους στὴν πολιτικὴ σταδιοδρομία. Πρόκειται γιὰ τοὺς «ρήτορας» τοὺς «δημαγωγούς» καὶ γενικὰ τοὺς «πολιτικούς», ὡς «συμβούλους τοῦ Δήμου» πάνω στὸ ποῦ εἶναι κατὰ τὴν περίπτωσιν τὸ γενικόν του συμφέρον⁹³. Αὐτοὶ «εἶχον μεγάλην δύναμιν εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῶν Ἀθηναίων» μὲ τὴν δυνατότητα δημιουργίας πολιτικῶν τάσεων καὶ ρευμάτων, στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ δημιουργῶντας ἔτσι τὴν χρυστὴ γέφυρα, μεταξύ ἀρχόντων καὶ ἀρχαμένων⁹⁴.

90. Κ. Δ. Στεργιοπούλου: *op. cit.*

91. E. Barker: *op. cit.*, σ. 21, ὅπου «a large freedom of social discussion».

92. Ch. Merriam: «Systematic Politics», Cambridge 1945, σ. 247 ἐπ. ὅπου τὸ θέμα ἀπὸ γενικῆς θεωρητικῆς πλευρᾶς.

93. C. Hignett: «A History of the Athenian Constitution to the end of the fifth Century B.C.», Oxford, 1952, σ. 107 ἐπ.

94. J. A. Singlair: «A History of Greek Political Thought», London 1951, σ. 199.

Ε'. Η ΜΕΤΑΚΛΑΣΣΙΚΗ ΠΑΡΑΚΜΗ

Γι' αὐτὴν τὴν Δημοκρατικὴ Πολιτεία, θὰ μπορούσε πρόθυμα κανεὶς καὶ τὴν ζωὴ του νὰ θυσιάσῃ. Ὅπως εἶπε ὁ Περικλῆς⁹⁵,

«περὶ τοιαύτης οὖν πόλεως οἱ δε τε γενναίως δικαιούσντες μὴ ἀφαιρεθῆναι αὐτὴν μαχόμενοι ἐτελεύτησαν, καὶ τῶν λειπομένων πάντα τινὰ εἰκὸς ἐθέλειν ὑπὲρ αὐτῆς κάμνειν».

Καὶ ὅμως τὸν 4ο π.χ. αἰῶνα ἡ παρακμὴ τῆς δημοκρατίας εἶναι καὶ σαφὴς καὶ ἀναπόφευκτη. Ἡ χαλάρωση στὴν ἀρχὴ καὶ τὸ ρῆγμα ἔπειτα στὶς σχέσεις ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, Κράτους καὶ Πολίτη, εἶναι ὁ δείκτης τῆς παρακμῆς: Δὲν ὑπάρχει πιά ἡ ἀμοιβαία κατανόηση, ἔλειψε ἡ κοινὴ ἐμπιστοσύνη καὶ διασπάστηκε ἡ συνεργασία τῶν δύο αὐτῶν σκελῶν τοῦ πολιτειακοῦ σώματος. Ὅλοι οἱ πολιτειακοὶ καὶ πολιτικοὶ θεσμοί, ἔγιναν κενοὶ τύποι, ἀν ὄχι ἐπιδλαβεῖς μηχανισμοί: Τὴν σοφία τὴν βλέπουμε σὰν σοφιστεία, ἡ προσωπικότητα γίνεται πρόσωπο, ἡ ἀξία καὶ ἡ τιμὴ ἀντίτιμο. Στὴν Πνύκα τὴν θέση τοῦ ὑπεύθυνου ἡγέτη παίρνει ὁ ἐπαγγελματίας ρήτορας ἢ δημαγωγὸς καὶ τὴν πίστη τοῦ πολίτου στὸ Κράτος ἢ ἀπιστία, ἡ μᾶλλον μιὰ πίστη στὶς ἐξωτερικὲς τότε δυνάμεις. Ἔτσι τὰ κόμματα ἀπὸ πολιτικὰ γίνονται στὴν οὐσία πρακτορικὰ: Οἱ λακωνίζοντες βλέπουν τὴν σωτηρία τους στὴν Σπαρτιατικὴ ἐπέμβαση, οἱ Μακεδονίζοντες στὸν Φίλιππο, καὶ οἱ βοιωτιάζοντες στὴν Θήβα. Μόνον στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀθηναῖαν δὲν ἀτενίζουν οἱ Ἀθηναῖοι...⁹⁶.

Καὶ ἐνῶς ὁ Ἀθηναῖος πολίτης στρέφεται γιὰ σωτηρία πρὸς τὰ ἔξω, στὴν δημοσίαν ζωὴ χωρίζεται ἀπὸ τὸ ὄσπρικό του — τὴν Πόλη — καὶ περιερίζεται ἀσφυκτικὰ στὸ ἐγωκεντρικὸ του ἄτομο, τὸν ἑαυτὸ του. Κατὰ τὴν συνοπτικὴ καὶ χαρακτηριστικὴ περιγραφὴ τοῦ H. D. F. Kitto⁹⁷. «Ἐκεῖνο ποῦ συναντοῦμε τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. εἶναι μιὰ σταθερὴ ἀλλαγὴ στὴν νοστορία τοῦ λαοῦ, ἡ ἐμφάνιση διαφορετικῆς ἀντιλήψεως ζωῆς... Ὑπάρχει περισσότερος ἀτομικισμὸς. Προβάλλονται οἱ ἄνθρωποι, ὄχι ὁ ἄνθρωπος... Ὁ μέσος πολίτης ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὶς ἰδιωτικὲς του ὑποθέσεις παρὰ γιὰ τὴν πόλη. Ἐάν εἶναι φτωχὸς τὴν βλέπει σὰν πηγὴ εὐεργετημάτων... Ἐάν

95. Θουκυδίδου: «Περικλέους Ἐπιτάφιος», ορ. cit.. Σ' αὐτὸ ὁ V. Tchericover προσθετεῖ πῶς «ὁ σπουδαιότερος παράγοντας ποῦ ἐξέψωσε τοὺς Ἕλληνας πᾶνω ἀπὸ τοὺς ἀνατολικούς γείτονές τους, ἦταν αὐτὴ ἡ Πόλη-Πολιτεία, αὐτὸς ὁ ἐλεύθερος καὶ αὐτόνομος θεσμός... ποῦ ὑπῆρξε ἡ π λ η ρ έ σ τ ε ρ η ἔκφραση τοῦ πνεύματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ».

96. P. Allendy: The Treason Complex, N.Y. 1949, σ. 17 ἑπ., ὅπου περιγράφεται ἡ μορφή τῆς καταπτώσεως, σὰν ἀνταγωνισμὸς τῶν ἄλλων Πολιτειῶν νὰ καταλάβουν τὴν θέση τοῦ ἄλλοτε ἰσχυροῦ.

97. H. D. F. Kitto: ορ. cit.

είναι πλούσιος, είναι πλήρως απορροφημένος από τις υποθέσεις του... Οι ιδιωτικές υποθέσεις του ατόμου γίνονται περισσότερο ενδιαφέρουσες και ελκυστικές και τὸ ἀπωθοῦν ἀπὸ τῆς δημόσιας υποθέσεως. Ὁ πολιτικός λήθαργός τῶν Ἀθηνῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἦταν ἡ ἄμεση συνέπεια τοῦ γεγονότος αὐτοῦ».

Τὴν παρακμὴ καὶ τὰ συμπτώματά της περιγράφει κατὰ τὸ γλαφυρότερο τρόπο ὁ Δημοσθένης, στὴν προσπάθειά του, χωρὶς πολλὲς ἐλπίδες, νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἀκάθεκτη πορεία πρὸς τὴν πτώση τῆς Πόλης-Πολιτείας σὰν καθεστῶτος καὶ τὴν μετάβαση στὸ ἀντίθετο πολιτειακὸ σχῆμα, τὴν Κοσμο-πολιτεία—μὴ ἀδυσώπητη διαλεκτικὴ πορεία, ἀπὸ τὴν μικρο-Πολιτεία στὴν μακρο-Πολιτεία. Τὰ κυριώτερα συμπτώματα τῆς παρακμῆς, κατὰ τὸν Δημοσθένη, ἦταν ἡ «Κακοδιοίκησις» ἢ «κακὴ χρῆσις τῆς ἐξουσίας τῶν ἐν δυνάμει», ἢ «ἀκόρετος φιλοχρηματία τῶν πολιτευομένων», ἢ «ἀνοχὴ τῶν ἀθλίως πολιτευομένων», ἢ «ἀστρατεία τῶν πενήτων», αἱ «νενοθευμένοι ἀπολαύσεις ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου», ἢ «ἀμβλυνοσίς τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικῆς τιμῆς», ἢ «ἐγκατάλειψις τῶν ἀρχαίων ἠθῶν», ἢ «ἀποφυγὴ φορολογίας καὶ λειτουργιῶν»⁹⁸ μὲ κατάληξιν,

«τὸ προορᾶν οὐδὲν καί... μὴ προτέρους γίγνεσθαι τῶν πραγμάτων ἀλλ' ἀκολουθεῖν τοῖς πράγμασιν...».

Ἀκολουθώντας τὰ πράγματα ἡ Πόλη-Πολιτεία τῶν Ἀθηνῶν, καὶ μὴ ἔχοντας, πέρα ἀπὸ τὴν ὀρθὴ γνώμη τοῦ Δημοσθένη, τὴν ἀπαραίτητη «ρὴ μὴ», ἔπεσε στὸ πρῶτο κτύπημα τῆς Μακεδονικῆς φάλαγγος, σὰν ὄριμος καρπὸς βλαστοῦ ποὺ βλάστησε καὶ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν ἐξάρθρωση τῶν δημοσίων σχέσεων, ποὺ θὰ ὠδηγούσε, εἴτε σὲ ἐσωτερικὸ ὀλοκληρωτισμὸν, εἴτε σὲ ὑποταγὴ πρὸς ἐξωτερικὸν παράγοντα. Ἄλλωστε αἱ... Μακεδονίζοντες ἢ Φιλιππίζοντες εἶχαν ἐτοιμάσει τὸν δρόμον... Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ πολιτειακοῦ αὐτοῦ σχήματος ἐξπήδησε τὸ Ἑλληνικὸ κοσμοκρατορικὸ πολιτιστικὸ σχῆμα τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

98. Ν. Κασμάκου : «Ὁ Δημοσθένης ὡς Ἀνθρωπιστικὴ Ἀξία», Ἀθῆναι 1951 passim.